

State-of-the-art 2009:

Kinderen en echtscheiding

Ed Spruijt

Universiteit Utrecht, Faculteit Sociale Wetenschappen,
Onderzoeksgroep Adolescentie
e.spruijt@uu.nl

In opdracht van:

NWO

Kwaliteit van leven – Dynamiek van Levenslopen

Jeugd en Gezin – State-of-the-Art – thema: Opvoeding

Inhoud

Samenvatting	1
1. Inleiding	2
Scheiden: een complex proces	2
Effecten in vele landen	3
Matige of ernstige problemen	3
Effecten in soorten	4
2. Methode, bronnen en opzet van de studie	5
Trefwoorden en auteurs	5
Indeling van de studie	6
3. Demografisch-sociologische aspecten	7
Vormen kinderen een scheidingsrem?	7
Gevolgen van echtscheiding of decohabitatie	8
Woonsituatie na scheiding	9
Contact met de uitwonende ouder	10
Ontevreden vaders	10
Contact en alimentatie	11
Grootouders en kleinkinderen	11

4. Pedagogische aspecten	12
Gevolgen op korte en middellange termijn	13
Gevolgen op lange termijn	13
Risicofactoren	13
Opvoeden na de scheiding	14
Moeder- en vadergezinnen	15
Ouderlijke conflicten	15
Kenmerken van conflicten	16
Contact met uitwonende ouder en de effecten	16
Betekenis van vaders	17
Contact en leeftijd van de kinderen	18
Kinderen in stiefgezinnen	18
5. Psychologische en psychiatrische aspecten	19
Oudervervreemding bij kinderen	20
Huiselijk geweld en kindermishandeling	21
Ernstige conflicten als signaal	21
6. Juridische aspecten	22
Europese ontwikkelingen	23
Effecten van wetgeving: contact	23
Effecten van wetgeving: welbevinden	24
Geen overeenstemming	24
Raadsonderzoek	26
7. Preventie en Interventie	26
Voorlichting en scheidingspreventie	27
Bemiddeling	28
Cursussen voor ouders en/of kinderen	29
Vrijwillig of verplicht	29
Kinderprogramma's in Nederland	30
(Wettelijke) verplichtingen	31
Omgangsbemiddeling en –begeleiding	31
Ouderschapsplannen	33
8. Conclusies	33
9. Discussie en lopend onderzoek	38
10. Aanbevelingen	40
Besluit	43
Abstract	43
Literatuur	45

State-of-the-art 2009:

Kinderen en echtscheiding *)

Ed Spruijt

Samenvatting

Nationale en internationale studies laten zien dat kinderen na de scheiding van hun ouders gemiddeld meer problemen hebben vergeleken met kinderen uit intacte gezinnen, zowel op korte als op langere en lange termijn. Gelukkig gaat het met de meeste scheidingskinderen na verloop van tijd weer goed, maar een grote groep houdt problemen. Daarom is meer kennis nodig over de factoren die problemen versterken of kleiner maken. De bedoeling van deze studie is het samenvatten en bespreken van de belangrijkste recente wetenschappelijke binnen- en buitenlandse onderzoeken over kinderen en (echt)scheiding. Daarbij gaat het ook om onderzoek dat ingaat op de gevolgen van wetgeving, preventie en de toepassing van de resultaten in de praktijk. Enkele conclusies zijn dat voortdurende hevige ouderlijke ruzie bijna nog erger voor kinderen is dan de scheiding zelf, en dat scheidingskinderen een verhoogd risico lopen op diverse problemen: gedragsproblemen en emotionele problemen zowel op korte als op lange termijn, moeilijkheden in sociale relaties inclusief de eigen relatie- en gezinsvorming, riskante gewoonten en schoolproblemen. Bovendien wordt geconcludeerd dat voorlichting nodig is over de gevolgen van scheiding en over het uitoefenen van het gezamenlijk ouderlijk gezag, dat onderzoek nodig is naar de effectiviteit van ouderschapsplannen, en dat kinderen steun hebben aan programma's met andere scheidingskinderen.

*) Met dank aan Katharina Boele-Woelki, Jaap Dronkers, Pearl Dykstra, Vincent Duindam, Arie de Graaf, Helga Kormos, Inge VanderValk en Gerrit Verweij voor hun waardevolle kritische commentaar op en (gelukkig niet altijd eensluidende) adviezen over een concept van deze studie.

1. Inleiding

In de laatste 30 jaar is veel onderzoek gepubliceerd waaruit blijkt dat scheidingskinderen een verhoogd risico lopen op diverse problemen: gedragsproblemen, emotionele problemen, moeilijkheden in sociale relaties inclusief eigen relatie- en gezinsvorming, riskante gewoonten en schoolproblemen (Amato, 2001, 2006a, 2006b; Amato & Cheadle, 2008; Dronkers, 1999; Dykstra, 2000; Emery, 2006; Pong, Dronkers & Hampden-Thompson, 2003; Spruijt, Kormos, Burggraaf & Steenweg, 2002; Sun & Li, 2001; Vanassche, Sodermans & Matthijs, 2008). Daarnaast heeft onderzoek aangetoond dat kinderen uit intacte gezinnen met chronische, hevige ouderlijke ruzies eveneens een verhoogd risico hebben op problemen (Grych & Fincham, 2001; Krishnakumar en Buehler, 2000; Spruijt, 2007a, VanderValk, 2004). Hevige chronische ouderlijke conflicten komen in intacte gezinnen echter veel minder voor dan tussen exen (respectievelijk 1 procent en 11 procent, Spruijt en VanderValk, in press). Amato en Cheadle (2008) vragen zich af of de gevonden effecten vooral worden veroorzaakt door de gezinsomstandigheden of door een of andere vorm van genetische overdracht. Zij vergeleken daartoe het verband tussen scheiding en ouderlijk conflict enerzijds en kindproblemen anderzijds voor biologische kinderen en voor geadopteerde kinderen. De uitkomsten blijken vergelijkbaar en de auteurs concluderen dat de hypothese standhoudt dat scheiding en ouderlijke conflicten negatieve effecten hebben voor kinderen. Canadees onderzoek controleert niet voor genetische effecten maar voor diverse andere variabelen en daaruit blijkt eveneens dat echtscheiding een zelfstandige negatieve samenhang vertoont met de bovengenoemde variabelen voor kinderen (Roustit, Chaix, & Chauvin, 2007).

Scheiden: een complex proces

Kelly (2000) beschrijft in een overzichtsstudie de negatieve gevolgen van echtscheiding voor kinderen en concludeert daarbij dat de negatieve effecten vaak al voor de scheiding aanwezig zijn. Ouderlijke conflicten voor de scheiding verklaren een deel van de negatieve effecten. Een goede opleiding en inkomen van moeder voor de scheiding, verzacht de negatieve opleidingseffecten voor scheidingskinderen in moedergezinnen (Fischer, 2007). De formele scheiding is duidelijk een onderdeel van een proces en geen losstaande gebeurtenis. Bovendien is het een ingewikkeld proces. Samen met Hetherington wijzen Kelly (2002) en Booth en Amato (2001) op het complexe karakter van het verband tussen conflictueuze scheidingen en kindproblemen. Deze auteurs concluderen dat ook kinderen van gescheiden

ouders met weinig conflicten negatieve gevolgen ondervinden. Booth en Amato geven hiervoor twee verklaringen. Deze kinderen zijn extra geschokt door het feit dat hun ouders toch gaan scheiden ondanks de geringe conflicten, en deze ouders blijken weinig geïntegreerd in de samenleving en slecht op de hoogte van de invloed van scheiding op kinderen.

Effecten in vele landen

Vaak wordt de vraag gesteld of onderzoeksresultaten over kinderen en scheiding uit verschillende landen wel met elkaar kunnen worden vergeleken. Gelukkig is er steeds meer internationaal vergelijkend onderzoek beschikbaar en globaal genomen komen veel onderzoeksresultaten uit noordwestelijke landen met elkaar overeen. Dat scheiding gemiddeld negatieve effecten heeft voor kinderen wordt bijvoorbeeld niet alleen gevonden in Noord-Amerikaans en Nederlands onderzoek. Storksen, Roysamb, Holmen en Tambs (2006) ondersteunden in een onderzoek onder 8.984 Noorse adolescenten en hun ouders de resultaten uit eerder onderzoek dat scheidingskinderen dubbel zoveel problemen hebben vergeleken met kinderen uit intacte gezinnen. Breivik en Olweus (2006a) onderzochten ook in Noorwegen de stelling dat kinderen daar minder nadelen van een scheiding zouden ondervinden dan Amerikaanse kinderen (vanwege de Noorse welvaartsstaat en de liberale Noorse waarden en normen). Deze stelling bleek onjuist op basis van een studie met duizenden respondenten. Huurre, Junkkari en Aro (2006) bestudeerden de lange termijn effecten van scheiding voor volwassen geworden kinderen in Finland. Na 16 jaar waren diverse negatieve effecten nog heel duidelijk meetbaar. Voor vrouwen nog wat sterker dan voor mannen. Recent concludeerden Li en Wu (2008) opnieuw dat de grotere kans van scheidingskinderen op eigen scheiding zich in vele landen voordoet.

Matige of ernstige problemen

In bevolkingsonderzoek worden meestal gemiddeld matige problemen gevonden bij scheidingskinderen. In klinisch onderzoek zijn de problemen bij scheidingskinderen meestal ernstiger en komen bij meer kinderen problemen voor. In de VS is dan ook een levendige discussie ontstaan over de conclusies uit het onderzoek rond kinderen en echtscheiding (Laumann-Billings & Emery, 2000). Wallerstein, Lewis en Blakeslee (2000) concluderen dat veel scheidingskinderen opgroeien met ernstige sociale, emotionele en psychologische problemen. Hetherington en Kelly (2002) laten zien dat scheidingskinderen weliswaar 2 tot 2.5 keer zoveel problemen hebben als kinderen uit intacte gezinnen, maar dat de meerderheid van de scheidingskinderen opgroeit tot goed functionerende individuen. Wallerstein baseert

haar conclusies vooral op kwalitatief en klinisch onderzoek. Hetherington en Kelly baseren zich vooral op kwantitatief bevolkingsonderzoek. Amato (2003) bespreekt de verschillen en concludeert dat Wallerstein zich niet bezig zou moeten houden met generalisaties naar de bevolking, maar dat Hetherington en Kelly beter gebruik zouden moeten maken van het werk van Wallerstein. Bijvoorbeeld in de vorm van het opstellen van hypothesen en het meer inzicht krijgen in de gevolgen voor kinderen van het scheidingsproces. Ook moet niet worden vergeten dat vooral bevolkingsonderzoek nogal eens kampt met een (hoge) non-response. Dit leidt niet zelden tot een positieve vertekening van de uitkomsten. Beide onderzoeksstromen overziende concludeert Amato dat scheidingskinderen vergeleken met kinderen uit intacte gezinnen de grootste problemen hebben met psychologisch welbevinden, dat zij meer problemen ondervinden in hun (huwelijks)relaties, en een zwakkere band hebben met vooral hun vaders.

Effecten in soorten

De periode rond het uiteenvallen van het gezin is voor bijna alle kinderen moeilijk. Veel onderzoek richt zich op de gevolgen voor kinderen op iets langere termijn, meestal vanaf ongeveer een jaar na de scheiding tot vele jaren later. Opvallend is dat er serieuze lange termijn effecten bestaan: gevolgen die voortduren tot ver in de volwassenheid. Amato (2001, 2006b) somt op: een lager bereikt opleidingsniveau, minder inkomen, meer internaliserende problemen, minder contact met de ouders en een groter eigen scheidingsrisico. Dit laatste resultaat wordt in een groot aantal landen gevonden. (Diekmann & Schmidheiny, 2004; Dronkers & Harkonen, 2008). Verschillende studies wijzen er op dat op lange termijn diverse negatieve psychosociale effecten optreden (Gilman, Kawachi, Fitsmaurice & Buka, 2003; Huure, Junkkari & Aro, 2006). Behalve voor de betrokkenen zelf hebben de negatieve langere en lange termijn gevolgen ook nadelen voor de samenleving. Gescheiden mannen, vrouwen en kinderen zijn bijvoorbeeld tot lang na de scheiding relatief grote zorggebruikers en dus duur voor de samenleving (Kunst, Meerding, Varenik, Polder & Mackenbach, 2007). De veel gehoorde opvatting dat de gevolgen van scheiding voor kinderen langzamerhand minder negatief worden, omdat scheiding steeds meer maatschappelijk wordt geaccepteerd, wordt niet door onderzoek bevestigd. Amato (2001) stelde voor de VS vast dat - tegen zijn verwachting in - de negatieve gevolgen voor kinderen in de jaren negentig niet minder zijn geworden vergeleken met de jaren tachtig. Recent Nederlands onderzoek toont aan dat de negatieve gevolgen voor kinderen na 1998 eveneens niet zijn afgenomen (Metz & Schulze, 2007; Spruijt, 2007a).

Tenslotte de vraag of de effecten voor kinderen na een decohabitatie (relatieontbinding na samenwonen) veel verschillen van die na een officiële scheiding. Uit het onderzoek Jongeren en Gezinnen (Spruijt, 2007a) blijkt dat die verschillen niet zo groot zijn. Vanuit het perspectief van kinderen maakt het weinig uit of hun scheidende ouders wel of niet formeel getrouwd zijn. Dat geldt ook in landen waar samenwonen meer voorkomt dan in Nederland (Wagner & Weiss, 2006).

2. Methode, bronnen en opzet van de studie

In de nota ‘Alle kansen voor kinderen’ (Programmaministerie voor Jeugd en Gezin, 2007) staat expliciet vermeld dat aandacht zal worden gegeven aan schadelijke gevolgen voor kinderen bij echtscheiding. Uit de recente ‘Onderzoeksinventarisatie Jeugd en Gezin’ (PON, 2008) blijkt dat het thema *kinderen en echtscheiding* in geen enkel wetenschappelijk onderzoeksprogramma expliciet is opgenomen. De bedoeling van de onderhavige state-of-the-art studie is om in opdracht van de NWO-verkenningscommissie Jeugd en Gezin in samenspraak met en met subsidie van het Ministerie voor Jeugd en Gezin, de state-of-the-art anno 2009 te presenteren van het wetenschappelijk onderzoek over kinderen en echtscheiding binnen het thema opvoeding. In deze studie wordt het belangrijkste nationale en internationale sociaalwetenschappelijk onderzoek over scheidingskinderen vanaf de eeuwwisseling samengevat en besproken. De belangrijkste methode van onderzoek is het selecteren van relevante wetenschappelijke studies. Diverse bronnen zijn gebruikt: 1. De al verschenen literatuurstudies ‘Het verdeelde kind’ (Spruijt, Kormos, Burggraaf & Steenweg, 2002) en ‘Scheidingskinderen’ (Spruijt, 2007a). 2. Diverse elektronische bestanden van wetenschappelijke artikelen. 3. Informatie van Nederlandse onderzoekers en deskundigen op het terrein van Jeugd en Gezin. 4. Diverse websites van recente congressen over kinderen en scheiding, zoals The International Conference on Children and Divorce in Norwich, UK, 2006 en The Sixth Meeting of the European Network for the Study of Divorce in Oslo, No, 2008, en van de contacten die daar zijn gelegd of bevestigd.

Trefwoorden en auteurs

De selectie van studies uit de elektronische bestanden vond plaats op basis van trefwoorden en auteurs. Voorbeelden van trefwoorden zijn: kinderen en scheiding, scheiding en wetgeving, omgangsregelingen, geslacht en leeftijd van de kinderen, eenoudergezinnen,

moeder-, vader-, en co-oudergezinnen, stiefgezinnen, intergenerationele overdracht, oudervervreemding en ouderverstoting, preventieve maatregelen en interventies. Voorbeelden van auteurs zijn: Amato, Boele-Woelki, CBS, Dronkers, Dykstra, de Graaf, Kalmijn, King, Kelly, VanderValk, Vlaardingerbroek. Tenslotte zijn voor deze studie relevante Nederlandse onderzoekers via email benaderd met de vraag naar de in hun ogen belangrijkste wetenschappelijke studies over kinderen en scheiding.

Belangrijk criterium voor de selectie van een studie is - naast de inhoudelijke informatie - de gevolgde methode van onderzoek. Behalve dat studies uiteraard dienen te voldoen aan de gangbare wetenschappelijke criteria, krijgen longitudinale studies en meta-analyses meer gewicht. Ook is een aantal gesprekken gevoerd met ter zake deskundigen uit verschillende disciplines en relevante beleidsterreinen. Aan enkele deskundigen is ook het concept van het eindrapport voorgelegd met het verzoek dit van commentaar te voorzien.

Indeling van de studie

Diverse overzichtsstudies met betrekking tot kinderen en scheiding worstelen met de indeling (Amato, 2001; Breivik & Olweus, 2006a; Spruijt, 2007a; Van Peer, 2007). Soms wordt gekozen voor probleemgebieden (internaliserende problemen, externaliserende problemen, etc.), soms voor theoretische perspectieven (gezinsstructuurtheorie, economische deprivatietheorie, crisistheorie, etc.), soms voor een opsomming van relevante variabelen. Het meest gehanteerd wordt een geïntegreerd model van Amato (2006b) waarin alle relevante variabelen worden geordend. Die variabelen hebben betrekking op de maatschappij, de opvoeding, de wetgeving, ernstige problemen, en ondersteunende maatregelen. De presentatie in dit onderhavige artikel sluit hierbij aan en gebeurt op basis van de volgende gezichtspunten: demografisch-sociologische, pedagogische, psychologisch/psychiatrische, juridische en het gezichtspunt van preventie en interventie.

In de nota 'Alle kansen voor kinderen' wordt op een aantal plaatsen het belang van het thema kinderen en echtscheiding genoemd. Daarbij gaat het soms om het lokale of wijkniveau, soms op het regionale of provinciale niveau, en soms om het nationale niveau. In de discussie van deze state-of-the-art studie is een poging gedaan om de verschillende indelingen te koppelen. Aan de hand daarvan is een aantal aanbevelingen geformuleerd.

3. Demografisch-sociologische aspecten

In Nederland zijn er jaarlijks ruim 36 duizend echtscheidingen en ongeveer 60 duizend decohabitaties (officieuze scheidingen, uit elkaar gaan van ongehuwde samenwoners). Hierbij zijn in totaal naar schatting 57 duizend minderjarige kinderen betrokken, van wie ongeveer 18 duizend na een officieuze scheiding (CBS, 2006a). Veel meerderjarige kinderen van 18 jaar tot en met 21 jaar wonen ook nog bij hun ouders. Ongeveer 13 duizend van hen worden per jaar geconfronteerd met een ouderlijke scheiding. Dat brengt het totaal van thuiswonende scheidingskinderen in Nederland op ongeveer 70 duizend per jaar (CBS, 2008b; Latten, 2004; Spruijt, 2007a; Steenhof & Harmsen, 2002). Er zijn in Nederland ongeveer 4,4 miljoen thuiswonende kinderen van 0 tot en met 21 jaar. Per jaar krijgt dus ongeveer 1,6 procent van alle thuiswonende kinderen met de scheiding van hun ouders te maken. Bij scheidingen zijn kinderen van alle leeftijden betrokken, 18 procent van hen is jonger dan 5 jaar (Sprangers & Steenbrink, 2008). In België ligt het echtscheidingscijfer iets hoger dan in Nederland. Wat scheidingscijfer betreft behoort België, met Polen en Tsjechië, tot de Europese top. Nederland is een Europese middenmoter. In de VS zijn de scheidingscijfers gemiddeld nog iets hoger dan in Europa (Lodewijckx, 2005). Snoeckx, Dronkers, Mortelmans en Raeymakers (2007) stellen dat het hoge cijfer in België vooral wordt bepaald door de situatie in het weinig religieuze Wallonië. De auteurs stellen terecht dat er een duidelijk verband bestaat tussen religie en scheidingscijfer. Ook voor Nederland geldt dat er door katholieken en protestanten minder wordt gescheiden dan door buitenkerkelijken (Spruijt & VanderValk, in press). Er bestaat eveneens een verband tussen het opleidingsniveau in een samenleving en het echtscheidingscijfer. Harkonen en Dronkers (2006) stelden in navolging van Goode (1993) dat in welvarende landen *hoger* opgeleide personen *minder* scheiden. Dat blijkt ook voor Nederland te gelden. Van de jongeren uit het VMBO heeft 20 procent gescheiden ouders, van de jongeren uit het VWO 11 procent (Spruijt, 2007b).

Vormen kinderen een scheidingsrem?

Sinds 1999 is het aantal echtscheidingen met minderjarige kinderen hoger dan het aantal echtscheidingen zonder minderjarige kinderen. Zijn kinderen minder een beschermende factor geworden met betrekking tot echtscheiding? Dat kan niet zonder meer worden gesteld. Het beeld wordt immers beïnvloed door het feit dat steeds meer paren zonder kinderen niet meer trouwen en dus ook niet formeel (kunnen) scheiden. Paren met kinderen trouwen vaak wel en scheiden dus ook officieel als zij uit elkaar gaan (Delfos & Spruijt, 2006). Mignot (2006)

kwam voor Frankrijk tot de conclusie dat paren, zowel formeel getrouwd als samenwonend, minder snel uit elkaar gaan als er kinderen zijn. Bovendien geldt: hoe meer kinderen in een gezin hoe minder vaak er wordt gescheiden. Dat gaat overigens ook op voor gezinnen in Nederland. Uit CBS-gegevens valt af te leiden dat het verband tussen gezinsgrootte en echtscheiding significant is (statline.cbs.nl). Gezinsgrootte hangt vaak samen met religie: orthodoxe gelovigen hebben vaak meer kinderen en scheiden minder. Uit een internationaal vergelijkende studie van Wagner en Weiss (2006) blijkt dat paren met kinderen in Nederland iets minder vaak uit elkaar gaan dan in andere Europese landen. In Duitsland vormen kinderen bijvoorbeeld veel minder een rem dan in Nederland. België zit tussen Nederland en Duitsland in. Voor Engeland en de VS geldt dat samenwonende paren met kinderen een groter risico lopen op scheiding binnen vijf jaar dan gehuwde paren met kinderen (Hohmann-Marriott, 2006). Voor Vlaanderen geldt dat ook (Lodewijckx, 2005). Hohmann-Marriott concludeert dat er wel duidelijke aanwijzingen zijn dat een grotere betrokkenheid van vader bij kind en opvoeding in het gezin de kans op scheiding kleiner maakt. Dit geldt zowel voor gehuwde als voor samenwonende paren. Als er toch gescheiden wordt houden betrokken vaders meer contact met hun kinderen (Kalmijn & De Graaf, 2000).

Gevolgen van echtscheiding of decohabitatie

Met de stijging van het aantal paren dat niet-gehuwd samenwoont, is ook het aantal niet-gehuwde paren dat uit elkaar gaat, gestegen. Uiteraard gaat het hier om een zeer heterogene groep: jongvolwassenen die kort samenwonen tot voltooide gezinnen die al vele jaren samen zijn. In totaal gaat het naar schatting om ongeveer 60 duizend decohabitaties waar ongeveer 18 duizend kinderen bij betrokken zijn (De Graaf, 2005). Zijn de kenmerken van het niet-welbevinden verschillend voor kinderen na een 'officiële' scheiding vergeleken met kinderen na een decohabitatie? Uit het onderzoek Jongeren en Gezinnen (Spruijt, 2007a) blijkt dat het algemene gevoel van welbevinden niet significant verschilt voor de jongeren en ook niet voor hun moeders. Hun vaders voelen zich echter minder goed na een officiële scheiding. Jongeren na een officieuze scheiding hebben significant minder angstgevoelens, maar scoren significant hoger op agressief en delinquent gedrag. Zij zitten gemiddeld op een lager schooltype maar het opleidingsniveau van hun ouders verschilt niet. Kortom: de verschillen tussen de effecten van de twee scheidingstypen lijken niet zo groot, maar vaders voelen zich iets beter na een officieuze scheiding en jongeren scoren dan vooral hoger op externaliserend probleemgedrag. Nader onderzoek is gewenst, ook omdat het aantal jongeren dat met een officieuze ouderlijke scheiding te maken krijgt sterk groeit.

Woonsituatie na scheiding

Sinds de wetswijziging van 1998 blijft na ongeveer negen van de tien echtscheidingen het gezamenlijk ouderlijk gezag gehandhaafd. In 2001 bleek dat nog altijd 80 procent van de scheidingskinderen bij moeder woonde, ruim 10 procent bij vader en dat in ongeveer 4 procent sprake was van co-ouderschap (De Graaf, 2001a). Recenter onderzoek (De Graaf, 2005) laat zien dat co-ouderschap populairder wordt: ongeveer 15 procent van de kinderen leeft na een scheiding in een dergelijke situatie. Daarbij moet wel worden aangetekend dat vaders vaker over co-ouderschap spreken dan moeders. Kennelijk is er geen overeenstemming tussen moeders en vaders wat onder co-ouderschap wordt verstaan. In het onderzoek Jongeren en Gezinnen met 3500 respondenten (Spruijt, 2007a; Spruijt & VanderValk, in press) is de woonsituatie na scheiding vastgesteld door de groep 10-16 jarigen zelf. Uit de literatuur is bekend dat oudere kinderen en dan vooral jongens iets vaker bij vader wonen (Amato, 2006a). In de studie van Spruijt en VanderValk wordt co-ouderschap gedefinieerd als het gemiddelde verblijf van het kind van minstens drie nachten per week bij de ene en vier nachten bij de andere ouder. Dat is dus tussen 40 en 60 procent van de tijd bij één van beide ouders. Van de scheidingsjongeren van 10 tot en met 16 jaar woont 17 procent in een co-oudersituatie. Het blijkt dat er inderdaad meer jongens in co-oudergezinnen wonen dan meisjes: jongens 19 procent en meisjes 15 procent. Het percentage vadergezinnen blijft vrij constant op ca. 10 procent.

Hoe vaak co-ouderschap in het buitenland voorkomt is niet altijd eenvoudig vast te stellen. Niet alleen is de visie van moeders en vaders over de mate van co-ouderschap verschillend, de definiëring in wetenschappelijke studies varieert ook. Zo maakt Bauserman (2002) geen onderscheid tussen joint *physical* custody (co-ouderschap) en joint *legal* custody (gezamenlijk gezag). Naar schatting wonen er in de VS iets minder kinderen in co-oudergezinnen (11 procent; Douglas, 2006a) dan in Nederland. In Zweden woont 68 procent van de scheidingskinderen bij moeder, 11 procent bij vader en ongeveer 20 procent heeft co-ouders. In Zweden hebben ouders in principe (net als in Nederland) ook joint legal custody (Willen & Richards, 2006). In Vlaanderen wonen kinderen in vergelijking met Nederland iets vaker bij vader (verhouding 1 vadergezin op 6 moedergezinnen, in Nederland: 1 op 8; Lodewijckx, 2002). België kent al sinds 13 april 1995 gezamenlijk ouderlijk gezag na scheiding (Boele-Woelki, e.a., 2004; Kuti, Colpin, De Munter, en Van de Meulebroekcke, 2004).

Contact met de uitwonende ouder

Uit onderzoek tot ongeveer het jaar 2000 is gebleken dat een flink deel van de kinderen na de scheiding geen contact meer heeft met de uitwonende ouder. De Graaf (2001b) concludeert op basis van de landelijke gegevens uit het CBS Onderzoek Gezinsvorming 1998 dat ruim een kwart van de kinderen na scheiding geen contact meer met de vader (dat is meestal de uitwonende ouder) heeft. Eveneens een kwart gaf aan dat het contact slecht was. Uit Utrechts onderzoek onder adolescenten blijkt dat ongeveer 24 procent van de jongeren geen contact heeft met de uitwonende vader (Spruijt & De Goede, 2001). In buitenlands onderzoek worden vergelijkbare cijfers gevonden. Er zijn geen grote verschillen tussen jongens en meisjes. King en Heard (1999) rapporteren over een steekproef van meer dan 1500 Amerikaanse kinderen en vermelden ook 25 procent 'geen contact'.

Als we de uitkomsten van recente studies vergelijken met die van ongeveer vijf jaar geleden, dan blijkt dat het percentage kinderen dat helemaal geen contact heeft met de uitwonende ouder tussen 2001 en 2005 in Nederland langzaam is afgenomen van ongeveer 25 naar ongeveer 17 procent (Meeus, et al, 2002, 2006). Een Noorse studie (Skevik, 2006) onder 584 gescheiden, uitwonende vaders, meldt een soortgelijk percentage van 17 procent. Skevik noemt als belangrijke factoren voor het niet of weinig hebben van contact: het niet hebben van een formele overeenkomst over het contact, het niet dichtbij elkaar wonen, de oudere leeftijd van de kinderen, en het ontvangen van bijstand door vader.

Ontevreden vaders

Hoe jonger het kind is tijdens de scheiding, hoe minder contact het later heeft met de uitwonende ouder (Amato, 2006a; Struss, Pfeiffer, Preuss, & Felder, 2001). Veel ouders zijn begrijpelijkerwijs ontevreden over een geringe mate van contact. Dit geldt zowel voor uitwonende als voor inwonende ouders. Madden-Derdich en Leonard (2002) melden wel dat vaders gemiddeld ontevredener met de omgangsregeling zijn dan moeders. Maar in de meest voorkomende situatie, waarbij de kinderen bij moeder wonen, vindt ongeveer een kwart van de moeders het contact tussen kinderen en vader ook (veel) te weinig (Kalmijn & De Graaf, 2000). Volgens deze auteurs is het aandeel ontevreden vaders 38 procent. Organisaties van gescheiden vaders schatten dit percentage in berichten op het internet echter veel hoger in. Shapiro en Lambert (1999) concluderen eveneens dat gescheiden vaders de relatie met hun kind minder goed vinden maar dat dit geen effect heeft op het welbevinden van deze vaders. Uit onderzoek blijkt verder nog dat het verminderde contact tussen scheidingskinderen en hun vaders vaak niet meer verbetert in de loop der jaren. Volwassen kinderen uit

scheidingsgezinnen hebben duidelijk minder contact met hun ouders (vooral met hun vaders) dan volwassen kinderen uit intacte gezinnen (Kalmijn en Dykstra, 2004). Kalmijn (2007) toont duidelijk aan dat oude(re) gescheiden vaders minder contact hebben en ondersteuning ontvangen van hun kinderen dan oude(re) gescheiden moeders. De Graaf en Fokkema (2007) voegden daar aan toe dat de contactregeling direct na de scheiding een belangrijke predictor is voor de mate van het latere contact.

Contact en alimentatie

Nepomnyaschy (2007) bestudeerde in een grote longitudinale studie het verband tussen de mate van contact tussen vader en kind en het betalen van kinderalimentatie. Zij maakte een onderscheid tussen formele alimentatie (opgelegd door de rechter) en informele alimentatie (alle betalingen buiten de formele om). Er bleek een zwak verband te bestaan tussen formele betaling op tijd 1 en contact op tijd 2, en een sterk verband tussen vooral contact en informele betalingen. Het verband tussen contact en informele betaling is sterker dan omgekeerd. De werkgroep alimentatiebeleid (2002) stelde overigens vast dat in Nederland meer dan de helft van de gescheiden alleenstaande moeders met kinderen onder de 18 jaar geen kinderalimentatie ontvangt. Niet alleen in Nederland is de kwestie van de kinderalimentatie actueel, ook in Engeland wordt er veel over gediscussieerd (Curry-Sumner & Skinner, in press). King (2006a) concludeert dat het betalen van alimentatie positief is voor de ontwikkeling van kinderen. Dit komt vooral omdat kinderen daaraan het gevoel ontlenen nog belangrijk voor hun vader te zijn.

Grootouders en kleinkinderen

Amato en Cheadle (2005) bestudeerden de gevolgen van de echtscheiding van de grootouders voor hun kinderen en hun kleinkinderen. Opvallend resultaat was dat een grootouderscheiding diverse significante negatieve gevolgen blijkt te hebben voor hun kleinkinderen: zij bereiken een lager opleidingsniveau, hebben meer huwelijksproblemen, en hebben een minder goede relatie met hun ouders (de tussengeneratie). Oppelaar en Dykstra (2004) vonden dat een ouderlijke scheiding zorgt voor minder contact tussen grootouders en kleinkinderen, ook als gecontroleerd wordt voor het contact tussen ouders en grootouders. De negatieve gevolgen waren het sterkst waarneembaar voor de contacten langs vaderszijde. Ook Van Raemdonck (2007) vond voor België dat er na een ouderlijke scheiding minder contact is tussen grootouders en kleinkinderen, maar dat de band meestal wel bleef gehandhaafd. Uit Engels onderzoek (Lussier, Deater-Deckard, Dunn, & Davies, 2002) blijkt dat de band tussen

kleinkinderen en grootouders langs moederszijde afneemt naarmate moeder meer relationele veranderingen meemaakt.

4. Pedagogische aspecten

Scheiding en huwelijksconflicten hangen samen met ouderlijk functioneren. Er is minder aandacht voor de opvoeding en de ouder-kind relatie staat onder druk. Dit vormt ten dele de verklaring voor de problemen van scheidingskinderen. Al in 1991 concludeerden Furstenberg en Cherlin in hun overzichtsstudie 'Divided Families' dat de belangrijkste beschermende factoren voor scheidingskinderen zijn: een laag conflictniveau tussen de ex-partners en een goed functionerende thuisouder. Deze conclusie is later herhaaldelijk bevestigd (Amato, 2001; Leon, 2003; van Peer, 2007; Spruijt, 2007a). Ook is aangetoond dat er een duidelijk verband bestaat tussen veel ouderlijke conflicten en matig opvoedend handelen (Krishnakumar & Buehler, 2000). Minder goed opvoedend handelen leidt weer tot meer problemen bij kinderen (Amato & Sobolowski, 2001; Sun, 2001). Uit Nederlands onderzoek blijkt dat jongeren met gescheiden ouders met veel ruzie de hoogste probleemscore hebben, daarna volgen de jongeren uit intacte gezinnen met veel ruzie, vervolgens de jongeren met gescheiden ouders met relatief weinig ruzie en tenslotte de jongeren uit intacte gezinnen met weinig ruzie (Spruijt, 2007a).

Gevolgen op korte en middellange termijn

De periode voor, tijdens en direct na de scheiding is voor alle kinderen moeilijk. Allerlei praktische gevolgen worden zichtbaar. Het gezin valt uit elkaar. Soms moeten kinderen zelf verhuizen. Vaak is er minder contact met beide ouders omdat die erg in beslag worden genomen door hun eigen problemen en emoties. Met de ouder die niet meer in het gezin woont, is bijna altijd minder contact. Daarbij komt dat er in de nieuwe gezinssituatie meestal minder geld beschikbaar is. Dat kan allerlei gevolgen hebben voor kinderen, zoals minder geld voor kleding en vrijetijdsbesteding. Gelukkig wordt de situatie voor de meeste kinderen na enige tijd weer beter. Op langere termijn gaat het met de meerderheid van de scheidingskinderen goed. Zij verschillen niet veel van kinderen uit intacte gezinnen. Het sociaalwetenschappelijk onderzoek richt zich meestal op de gevolgen voor kinderen op iets langere termijn. Amato (2001, 2006b) heeft het allemaal nog eens samengevat op basis van een reeks van onderzoeken uit een flink aantal verschillende landen. De belangrijkste

negatieve uitkomsten voor kinderen zijn: meer externaliserende problemen, meer internaliserende problemen, lagere schoolprestaties, problemen in vriendschapsrelaties, zwakkere band met ouders (vaders).

Fischer (2004, 2005) concludeert bijvoorbeeld dat kinderen van gescheiden ouders het minder goed doen op school dan kinderen van wie de ouders niet zijn gescheiden. Dat verschil komt door de scheiding, door conflicten tussen de ouders, en door financiële problemen van de ouders voor en na de scheiding. Vooral 11-15 jarigen blijken minder te presteren door de scheiding. De komst van een stiefouder betekent vaak meer stabiliteit en meer schoolsucces. Vooral jongeren uit eenoudergezinnen blijken een stapje terug te doen naar een lager schoolsoort. Bovendien blijkt dat kinderen uit eenoudergezinnen minder vaak kiezen voor een hoger schoolniveau (CBS, 2008a).

Gevolgen op lange termijn

De gevolgen van scheiding duren echter vaak tot in de volwassenheid voort (Dykstra, 2000). De belangrijkste gevolgen zijn dan, alweer volgens Amato (2001, 2006b): een lager opleidingsniveau, minder inkomen, een groter risico op depressie, een zwakkere band met de ouders, een groter eigen scheidingsrisico. De kans op een eigen echtscheiding is bijvoorbeeld voor scheidingskinderen tweemaal zo groot, als beide partners gescheiden ouders hebben driemaal zo groot (Diekmann & Schmidheiny, 2004; Dronkers & Harkonen, 2008; Li & Wu, 2008; Steenhof en Prins, 2005). Wel varieert het effect van ouderlijke scheiding op eigen scheiding met het niveau van echtscheiding in een land of in een periode: hoe hoger het echtscheidingsniveau hoe lager het effect (Dronkers & Harkonen, 2008; Engelhart, Trappe & Dronkers, 2002; Wolfinger, 2005). Een verklaring hiervoor is de geringere algemene commitment met huwelijkstrouw in landen of perioden met hogere scheidingsniveaus.

Risicofactoren

Lang niet alle scheidingskinderen ervaren één of meer van deze negatieve gevolgen. Een flinke groep kinderen doet dat wel en soms in sterke mate: dat zijn vooral degenen die hevige en chronische ouderlijke conflicten meemaken en mede daardoor niet opgroeien in een gunstig opvoedingsklimaat. Kinderen die na een conflictueuze scheiding in rustiger vaarwater terechtkomen, gaan er soms duidelijk op vooruit. Veel onderzoek is gedaan naar bijkomende veranderingen als gevolg van het opsplitsen van het gezin na scheiding. Het wonen in een moedergezin betekent voor de meeste kinderen bijvoorbeeld ook een flinke achteruitgang in het gezinsinkomen. Zo becijferde Bouman (2004) dat moedergezinnen er na scheiding

ongeveer 21 procent op achteruitgaan. Voor vadergezinnen geldt dit niet: dit cijfer is zelfs positief. Breivik en Olweus (2006a) concluderen dat Noorse kinderen meer nadelen ondervonden van de relatieve achteruitgang van het inkomen na de scheiding dan van het absolute inkomensniveau. Ook voor de kinderen uit het onderzoek Jongeren en Gezinnen (Spruijt, 2007a) geldt dat er een duidelijk verband is tussen ‘minder geld te besteden’ en ‘wonen in een moedergezin’. Andere risicofactoren voor scheidingskinderen zijn: de opvoedkwaliteit van de thuiswonende ouder en het aantal bijkomende veranderingen, zoals het verwisselen van school. Als er een stiefouder in het eenoudergezin komt wonen, verbetert de financiële situatie meestal. Van de moedergezinnen is ongeveer 40 procent een stiefgezin, van de co-oudergezinnen ongeveer 20 procent en van de vadergezinnen ongeveer 60 procent (Spruijt & VanderValk, in press).

Opvoeden na de scheiding

In Nederland is evenals in een aantal andere landen een groeiende tendens naar meer gelijkwaardig ouderschap na scheiding. Niet alleen blijft sinds de wet van 1998 het gezamenlijk ouderlijk gezag in principe gehandhaafd, in de praktijk na ruim 90 procent van de scheidingen, maar ook steeds meer kinderen groeien op in co-oudergezinnen (40 tot 60 procent van de tijd wonen bij moeder en de andere tijd bij vader). In Nederland woont anno 2008 ongeveer 17 procent van de scheidingskinderen in co-oudergezinnen (CBS, 2008b; Spruijt & VanderValk, in press), vergelijkbare cijfers gelden voor Scandinavië (Breivik & Olweus, 2006b). Spruijt en Duindam (2008) concluderen dat co-ouderkinderen in Nederland niet slechter scoren dan eenouderkinderen. Deze conclusie bevestigt de uitkomsten van Bauserman (2002) voor gezamenlijk gezag in het algemeen, fysiek (co-ouderschap) en wettelijk.

Breivik en Olweus (2006a) maken wel weer een onderscheid tussen gezamenlijk wettelijk gezag en gezamenlijk fysiek gezag en concluderen dat kinderen met gezamenlijk fysiek gezag gemiddeld goed af zijn, behalve met betrekking tot het gebruik van soft drugs. In de literatuur worden diverse voordelen maar ook nadelen genoemd van co-ouderschap. Als nadelen voor kinderen van het wonen in co-oudergezinnen worden vermeld: de onrust van het wonen in twee huizen, tijdsverlies van het heen en weer reizen, de verschillen in regels tussen de huishoudens. Als voordelen noemen de kinderen: het regelmatig contact houden met beide ouders, het niet hoeven te ‘kiezen’ tussen de ouders, het hebben van dubbele spullen en de dubbele vakanties. Absolute voorwaarde voor een goed lopende co-ouderregeling is wel dat de ex-partners in staat zijn hun ruzies te beheersen en redelijk kunnen communiceren

(Dijkstra & Hetterscheidt, 2004; Emery, 1999; Moxnes, 2006; Van der Gun & De Jong, 2006).

Moeder- en vadergezinnen

Uit Nederlands scheidingsonderzoek (Spruijt, 2007a) blijkt dat jongeren uit moedergezinnen, vadergezinnen en co-oudergezinnen niet veel van elkaar verschillen wat internaliserende en externaliserende problemen betreft. Alle problemen opgeteld scoren kinderen uit co-oudergezinnen iets beter dan kinderen uit vooral vadergezinnen. Maar waarom kinderen in vadergezinnen iets lager scoren is niet duidelijk: komen kinderen met wat meer problemen vaker bij hun vader terecht of zorgt het wonen in een vadergezin voor wat meer problemen? Breivik en Olweus (2006b) rapporteren meer externaliserende problemen van kinderen in vadergezinnen, maar minder internaliserende problemen. Jongeren uit co-oudergezinnen zijn gemiddeld relatief vaker verdrietig en hebben vaker een herenigingwens. Dit kan er op wijzen dat deze kinderen toch wat meer moeite hebben met de scheiding en eigenlijk niet snappen waarom moeder en vader niet gewoon bij elkaar blijven. Tenslotte blijkt dat jongens niet relatief meer bij vader wonen, maar wel vaker in een co-oudersituatie. Meisjes wonen vrijwel evenveel in moeder- als in vadergezinnen. In het onderzoek Jongeren en Gezinnen is geen ondersteuning gevonden voor de *same-sex hypothesis*: meisjes functioneren niet beter in moedergezinnen en jongens niet beter in vadergezinnen (Spruijt & Duindam, 2008).

Ouderlijke conflicten

Veel onderzoek is gedaan naar de rol van ouderlijke conflicten voor het niet-welbevinden van kinderen. Van der Valk (2004) schreef een proefschrift over ouderlijke conflicten, scheiding, en de gevolgen voor adolescenten. Niet alleen het opgroeien in een gezin na scheiding, maar ook het opgroeien in een gezin met een lage huwelijkskwaliteit heeft een negatief effect op het welbevinden van kinderen. Problemen in de ouderlijke relatie blijken vaak door te werken in de opvoeding en in de ouder-kind relatie. Dit komt zowel door de achteruitgang in ouderlijk functioneren als door het feit dat na scheiding minder overdracht van opvattingen plaats vindt tussen ouder en kind. Glenn & Marquardt (2006) stelden zich de vraag of een 'goede' scheiding inderdaad positief is voor scheidingskinderen, zoals in het maatschappelijk debat soms wordt geopperd. Uit hun onderzoek (n=1507) blijkt dat dit echter niet zo is. Ook zij concluderen weer blijkt dat kinderen het beste af zijn in een intact gezin met een goed ouderlijk huwelijk. Wel zijn goede scheidingen duidelijk minder slecht voor kinderen dan slechte scheidingen (breed gemeten, niet alleen de conflicten, maar ook zaken als dreiging van

ontvoering, opvoedingsverschillen etc.). Maar voor kinderen zijn de meeste scheidingen niet 'goed'. Voor een paar uitkomstvariabelen maakt het weinig uit of een scheiding goed of slecht was: het bereikte opleidingsniveau en het succes in het eigen huwelijk verschillen niet voor goede of slechte scheidingen: het ligt lager dan bij kinderen van niet-gescheiden ouders. Sobolewski & Amato (2006) onderzochten of een band met twee ouders altijd beter is dan een band met één ouder. Dat blijkt niet zo te zijn: voor kinderen van gescheiden ouders met veel conflicten maakt het weinig uit of ze met één of twee ouders een goede band hebben. Wederom wordt bevestigd dat kinderen het beste af zijn met twee niet-gescheiden ouders die leven met weinig conflicten. Ouderlijke conflicten in intacte gezinnen hangen ook significant samen met zwakkere banden met beide ouders.

Kenmerken van conflicten

Het is duidelijk dat veel en langdurige blootstelling aan ouderlijke conflicten negatief is voor kinderen, maar er is ook onderzoek gedaan naar de effecten van diverse kenmerken van conflicten (Dronkers, 1999; Goeke-Morey, Cummings & Papp, 2007; Grych & Fincham, 2001; Van Doorn, 2008). De inhoud, intensiteit, aard en frequentie van conflicten zijn van belang voor kinderen, maar ook de manieren van oplossen die ouders wel of niet hanteren. Goeke-Morey, Cummings en Papp (2007) rapporteren over vijf manieren voor ouders om conflicten op te lossen en de gevolgen daarvan voor kinderen. Duidelijk blijkt dat een positieve manier van conflicten oplossen gunstig is voor het welbevinden van kinderen. In scheidingsgezinnen komen echter nogal eens negatieve manieren voor: de ene ouder hanteert bijvoorbeeld een aanvallende oplossingsstijl en de ander een vermijdende. Als kinderen een van deze stijlen overnemen hebben zij vaker een lager welbevinden (Dadds, Atkinson, Turner, Blums & Lendich, 1999; Kurdek, 1995). Belangrijk voor kinderen is ook de vraag of zij de ouderlijke conflicten als bedreigend ervaren en in welke mate zij met de conflicten kunnen omgaan (Grych & Fincham, 2001; Van Peer, 2007).

Contact met uitwonende ouder en de effecten

Tot ver in de jaren tachtig ging men er zonder meer van uit dat contact tussen uitwonende ouder en kinderen per definitie goed was (Crombach & Elzinga, 1989). Daarna kwamen de twijfels en begon het zoeken naar meer inzicht (Furstenberg & Cherlin, 1991). Amato en Rezac (1994) zochten de verklaring voor de tegenstrijdige uitkomsten in de VS over het contact met de uitwonende ouder vooral in de samenhang met de mate van conflict. Als er relatief weinig ouderlijk conflict is, dan is contact positief voor het kind. Is er veel conflict

dan werkt contact negatief. King (1994) concludeerde dat er in haar studie geen enkel significant verband bestond tussen bezoekenregeling en de (talrijke) onderzochte kindkenmerken. Amato en Gilbreth vonden ook in 1999 geen verband tussen contactfrequentie en welbevinden van kinderen. King preciseerde deze conclusie, samen met Heard (1999), door te stellen dat het bewuste verband ook afhangt van de tevredenheid van moeder over de regeling. Als moeders tevreden zijn over de bezoekenregeling tussen kind en vader, dan gaat het met kinderen goed. Booth, Scott, King & Johnson (2006) concluderen dat voor het handhaven van een goede relatie met de uitwonende vader na scheiding, een intensieve band tussen moeder en kind van groot belang is. Reifman, Villa, Amans, Rethinam en Telesca (2001) noemen als meest opvallende resultaat uit hun meta-analyse van 35 studies uit de jaren negentig dat vooral de vader-kind relatie slechter is geworden.

Betekenis van vaders

Lamb (1997) vermeldt in zijn handboek over de rol van de vader in de ontwikkeling van kinderen dat in tweeoudergezinnen zowel moeder als vader een belangrijke rol vervullen in de gezonde ontwikkeling van hun kinderen. Kort samengevat: twee tevreden ouders zijn het beste voor het kind. Hoe zou het dan komen dat, volgens veel onderzoek, de rol van de uitwonende ouder (meestal de vader) na de scheiding niet meer vanzelfsprekend zo belangrijk voor kinderen is? Hetherington en Stanley-Hagan (1997) betogen in het boek van Lamb dat er belangrijke factoren zijn die de rol van de vader naar de achtergrond schuiven. Ernstige conflicten tussen de ouders overrulen de positieve betekenis van vaders (Laumann-Billinger & Emery, 2000). Bovendien betogen zij, samen met o.a. Amato en Gilbreth (1999), dat de frequentie van het contact weinig zegt. Belangrijker is of gescheiden vaders in staat zijn tot autoritair ouderschap. Als de exen hun conflicten kunnen beheersen en vader aan het kind warmte kan geven en grenzen kan stellen, dan werkt contact positief. Versterkende factoren voor het welbevinden van het kind zijn verder de band die vader met het kind heeft opgebouwd voor de scheiding en de vraag of vader alimentatie betaalt. Positief voor de emoties rond en tijdens het bezoek zijn: stimulering door de thuiswonende ouder, weinig ouderlijke conflicten, weinig afzeggingen, een betrokken (uitwonende) ouder en een diversiteit aan activiteiten tijdens het bezoek (Struss, et al, 2001). Vaderbinding is een belangrijke beschermende factor tegen negatieve effecten van echtscheiding maar dan moet die vaderbinding lang voor de echtscheiding zijn opgebouwd (Spruijt, & De Goede, 2001).

Contact en leeftijd van de kinderen

Staub & Felder (2006) verrichtten longitudinaal onderzoek met 3 metingen en 1372 adolescenten uit intacte gezinnen en 478 adolescenten uit gescheiden gezinnen. Ook hier bleek dat hoe jonger het kind was tijdens de scheiding, hoe minder contact er met de vader was na de scheiding en hoe slechter de relatie met hem was. Maar ook de band met moeder werd na de scheiding enigszins minder. Naast de leeftijd tijdens de scheiding noemden de auteurs als andere risicofactoren voor verminderd contact met vader: de mate van conflict tussen de ouders en de komst van een nieuwe partner van vader. Het is belangrijk om de nieuwe partner van vader te betrekken in pogingen het contact tussen vader en kind te behouden of te versterken.

Leon (2003) hield zich bezig met de risico- en beschermende factoren bij scheiding voor jonge kinderen. Belangrijk is de opvoedkwaliteit van de inwonende ouder, meestal de moeder. Ook hier is de frequentie van het contact met de uitwonende ouder minder belangrijk. Overnachtingen bij de uitwonende ouder pakken voor jonge kinderen niet altijd onverdeeld gunstig uit. Jonge kinderen kunnen niet te lang weg bij de inwonende ouder, zeker niet als er veel conflicten tussen de exen zijn. King (2006b) concludeert eveneens dat moeders (lees inwonende ouders) belangrijker zijn voor de ontwikkeling van scheidingskinderen dan uitwonende ouders (lees vaders). Maar als ouders in staat zijn om goede afspraken te maken over de kinderen en autoritatief kunnen opvoeden, dan is een goede band met de (uitwonende) vader positief voor kinderen. Overigens is een goede band met een eventuele stiefvader dat zeker ook.

Kinderen in stiefgezinnen

Hoeveel minderjarige kinderen in Nederland in een stiefgezin leven is niet precies bekend. Dat heeft te maken met het feit dat registratie moeilijk is. Lang niet alle stiefouderparen trouwen formeel, veel stiefouderparen gaan weer uit elkaar en kinderen verhuizen soms van het ene gezin naar het andere. Bovendien zijn er allerlei soorten stiefgezinnen, fulltime en parttime, en al dan niet in een co-oudersituatie. Steenhof (2007) schat het aantal stiefgezinnen op 149 duizend, maar zegt daar onmiddellijk bij dat dit een ondergrens is vanwege de gevolgde methode van onderzoek via de huishoudenstatistiek. Spruijt (2007a) komt via een andere, zeer globale, berekening tot een schatting van 200 duizend stiefgezinnen. Een ruime meerderheid van deze gezinnen is stiefvadergezin. De thuissituatie bij een stiefmoeder wordt negatiever ervaren dan die bij een stiefvader (De Graaf, 2007b). Ook in het onderzoek Jongeren en Gezinnen komen stiefvadergezinnen het meeste voor: 85 procent

tegen stiefmoedergezinnen 15 procent. Er zijn geen significante verschillen tussen stiefkinderen en eenouderkinderen wat betreft de demografische gegevens leeftijd, geslacht, schooltype en opleidingsniveau ouders. Er is één klein, maar significant verschil met betrekking tot de leeftijd van de ouders: vooral de (biologische) moeders in stiefgezinnen zijn iets jonger. Kijken we naar de verschillende scores van de kinderen op de relevante variabelen, dan valt op dat stiefkinderen iets meer last hebben van internaliserende problemen: angstgevoelens en depressieve gevoelens. Ook gebruiken zij iets meer en iets vaker alcohol. Stiefkinderen scoren echter beter op schoolcijfers, bijvoorbeeld bijna een halve punt hoger voor Nederlands, Wiskunde en Biologie. Wellicht betekent de komst van een stiefouder dat er (weer) meer op het schoolwerk wordt gelet. Tenslotte is gekeken naar eventuele significante verschillen tussen kinderen uit stiefvader- en stiefmoedergezinnen. Die verschillen zijn er nauwelijks, alleen vertonen kinderen uit stiefmoedergezinnen iets meer depressieve gevoelens.

Ook in een recente Engelse studie waarin 200 stiefgezinnen zijn betrokken, worden geen grote verschillen gevonden tussen kinderen uit stiefgezinnen en kinderen uit eenoudergezinnen (Smith, 2006). Belangrijk voor het welbevinden van stiefkinderen zijn vooral variabelen in het hier en nu. Als het goed gaat in het nieuwe stiefgezin, vooral met de twee ouderfiguren, dan gaat het ook goed met de kinderen. Het welbevinden van kinderen hangt sterker samen met de band met de stiefvader dan met de band met de biologische, uitwonende vader.

5. Psychologische en psychiatrische aspecten

Ouderlijke conflicten en geweld komen in scheidingsgezinnen vaker voor dan binnen intacte gezinnen (Spruijt, 2007a). De negatieve effecten van gezinsgeweld voor kinderen zijn soortgelijk aan de effecten van conflictueuze scheidingsgezinnen (Dijkstra, 2001). Uit het onderzoek Jongeren en Gezinnen blijkt bijvoorbeeld dat er een sterke samenhang bestaat tussen de mate van ouderlijk conflict (gemeten volgens de schaal van Grych & Fincham, 1993) en de mate van angstgevoelens, depressieve gevoelens en agressief gedrag bij kinderen (Spruijt & VanderValk, in press). Opvallend hierbij is dat matige ouderlijke conflicten nog niet zo fnuikend zijn voor kinderen. Veel problematischer gaat het met kinderen van wie de ouders veel ernstige conflicten hebben. Onderzoek dat specifiek gaat over huiselijk geweld tussen ouders maakt bovendien vaak melding van fysiek en seksueel misbruik van kinderen

(Fosco, DeBoard, & Grych, 2007; Holt, Buckley & Whelan, 2008; Lamers-Winkelmann, Slot, Bijl, & Vijlbrief, 2007)).

Oudervervreemding bij kinderen

Een specifieke vorm van ouderlijk conflict en psychologisch geweld in het kader van echtscheiding kan leiden tot het zogeheten parental alienation syndrome (PAS). Volgens de definitie van Gardner (1998) is dit ‘een stoornis bij kinderen die primair optreedt in het kader van een juridische strijd om het ouderlijk gezag’. Johnston (2006) beschrijft het proces dat tot ouderverstoting of oudervervreemding kan leiden als een heftig en langdurig conflict tussen de beide ouders. Johnston heeft een instrument ontworpen met 50 items om de mate van vervreemding bij kinderen te meten. Er is een instrument voor kinderen en een voor ouders. Een van de conclusies is dat een hoge mate van vervreemding bij ongeveer 10 procent van de scheidingskinderen voorkomt. Ander onderzoek in de VS en in Nederland vermeldt vergelijkbare percentages (Braver, Coatsworth & Peralta, 2006; Owuso-Bempah, 2007; Spruijt, Eijkelenboom, Harmeling, Stokkers & Kormos, 2004). Vervreemde kinderen kunnen zowel te maken hebben met een slecht functionerende inwonende ouder als met een slecht functionerende uitwonende ouder. De negatieve houding van het kind ten opzichte van de ouder kan zowel de vader als de moeder betreffen. Johnston (2006) concludeert dat vervreemde kinderen significant meer risico lopen op een ongunstige ontwikkeling, zoals depressie, een laag zelfbeeld en hoog drugs en alcohol gebruik.

Ook in het onderzoek Jongeren en Gezinnen is op basis van het instrument van Johnston de mate van oudervervreemding gemeten bij scheidingskinderen. Net als in de VS blijkt hier een sterke mate van oudervervreemding bij ongeveer 10 procent van de scheidingskinderen voor te komen. Wat betreft het verband tussen de mate van oudervervreemding en de mate van angst, depressie en agressie bij kinderen, bevestigt het onderzoek de resultaten van Johnston uit de VS. Er blijkt een soortgelijk verband te bestaan als met de mate van conflict: een lichte of matige vorm van oudervervreemding (hoewel zeker niet gunstig) heeft voor kinderen nog niet zoveel negatieve gevolgen, een sterke mate van oudervervreemding heeft dat echter wel. Johnston (2005) concludeert dat het enige dat echt helpt bij PAS is vroege preventie van vervreemding. Om PAS te kunnen vaststellen is nauwkeurig onderzoek door ervaren gedragsdeskundigen vereist. Het is niet alleen nodig dat het contact tussen kind en ouder wordt hersteld, maar ook dat gezinsgerichte therapie wordt toegepast.

Huiselijk geweld en kindermishandeling

De grens tussen partnergeweld en kindermishandeling is niet eenvoudig te trekken. In de nota gezinsbeleid 2008 wordt verwezen naar buitenlands onderzoek. Daar wordt gerapporteerd dat van de kinderen die getuige zijn van partnergeweld, 30 tot 60 procent ook direct slachtoffer is van kindermishandeling. Baartman (2005) stelt dat in vrijwel alle definities van kindermishandeling wordt gerefereerd aan fysiek en emotioneel geweld, seksueel misbruik en fysieke en emotionele verwaarlozing. In Nederland worden volgens het Advies- en Meldpunt Kindermishandeling jaarlijks tussen 50 duizend en 80 duizend kinderen het slachtoffer van verwaarlozing, mishandeling of seksueel misbruik in de thuissituatie. Er overlijden misschien wel 50 kinderen per jaar door mishandeling (AMK Amsterdam, 2006). Hoe vaak er in al deze gevallen sprake is van echtscheiding en/of van een stiefoudergezin is niet bekend. Maar aangenomen moet worden dat kindermishandeling en huiselijk geweld relatief vaker voorkomen in scheidingssituaties dan in intacte gezinnen. Meerding (2006) onderscheidt diverse risicofactoren voor fysieke mishandeling (o.a. alleenstaand ouderschap en een slechte relatie tussen de ouders), verwaarlozing (o.a. gedragsstoornissen bij de vader), seksueel misbruik (o.a. de aanwezigheid van een stiefvader).

Ernstige conflicten als signaal

Huiselijk geweld en kindermishandeling komen in veel sociaalwetenschappelijk bevolkingsonderzoek niet expliciet aan de orde. In kleinschalig onderzoek wordt het vaker vermeld, maar daar zijn de uitkomsten vanwege de kleine aantallen respondenten vooral signalerend. In dossieronderzoek met 85 dossiers afkomstig uit de locatie van de Raad voor de Kinderbescherming in Zwolle (Bischoff & Schaap, 2003; Kremer-Schipper & Van Esch, 2003) komt huiselijk geweld in de vorm van agressief gedrag van vader in ongeveer eenderde van de dossiers naar voren. Kindermishandeling en seksueel misbruik door vader worden in ongeveer 15 procent van de dossiers genoemd. Voor moeders liggen deze cijfers duidelijk lager.

Cummings en Davies (2002) hebben uitgebreid beschreven hoe kinderen te lijden hebben van ouderlijke conflicten. Peris, Goeke-Morey, Cummings en Emery (2008) beschrijven de effecten van parentificatie voor kinderen (de tendens van ouders om op hun kinderen te leunen voor emotionele ondersteuning in tijden van conflicten en stress). Parentificatie komt zowel in intacte gezinnen voor als in scheidingsgezinnen en is aantoonbaar schadelijk voor kinderen. Bernardini en Jenkins (2002) concludeerden dat ouderlijke conflicten met vormen van verbale of fysieke agressie sterk samenhangen met een laag welbevinden van kinderen.

Grych, Fincham, Jouriles & McDonald (2000) constateerden dat vooral ouderlijke conflicten die gaan over het kind meer internaliserende problemen bij kinderen teweeg brengen. Pryor & Rodgers (2001) stelden dat ouderlijke conflicten vooral schadelijk zijn voor scheidingskinderen als de ruzies zich voordoen in het bijzijn van kinderen en gepaard gaan met fysiek, verbaal of psychologisch geweld.

6. Juridische aspecten

Het leven van scheidingskinderen wordt naast allerlei maatschappelijke ontwikkelingen ook beïnvloed door de wet. Daarbij is het altijd de vraag in hoeverre de wet het maatschappelijk leven beïnvloedt of omgekeerd. Meer liberale wetgeving kan leiden tot hogere echtscheidingscijfers, maar liberalere wetgeving kan ook het gevolg zijn van al gestegen scheidingscijfers (Dronkers, Kalmijn en Wagner, 2006). Gruber (2004) vroeg zich op basis van een uitgebreide analyse van 40 jaar volkstellinggegevens uit de VS af of het wettelijk eenvoudiger maken van echtscheiding slecht is gebleken voor kinderen. Het antwoord is bevestigend. Kinderen en volwassenen van wie de ouders gescheiden zijn onder minder strenge wetgeving scoren duidelijk minder goed op diverse welbevinden variabelen. In het rapport *Anders Scheiden* (1996) wordt gesteld dat de primaire verantwoordelijkheid voor de consequenties van hun handelen steeds meer bij de mensen zelf wordt gelegd. Het eerste belang dat in dat rapport wordt genoemd, is het belang van de beide echtelieden. Pas het tweede belang is dat van de kinderen. In de discussie rond de nieuwe Wet voortgezet ouderschap en zorgvuldige scheiding staat het belang van het gelijkwaardig ouderschap voorop (Antokolskaia (red.), 2006). Dat betekent dat ouders wel scheiden als partners maar niet als ouders. Als ouders houden zij beiden gelijkwaardige rechten en plichten. Deze wet is op 1 maart 2009 van kracht geworden. Naast de echtscheidingsprocedure via de rechter is de administratieve scheiding internationaal volop in discussie. In vier landen van de Europese Unie, Denemarken, Portugal, Estland en Nederland, is deze in een of andere vorm mogelijk (Boele-Woelki & Mom, 2006). Douglas (2006a) bespreekt het beleid met betrekking tot scheiding in de VS op basis van een groot aantal onderzoeken en publicaties. Op grond daarvan beveelt zij aan niet te vergeten dat het belang van het kind en niet dat van de ouders, het overheersende criterium moet blijven bij alle gezagsbeslissingen. Gilmore (2008) deelt die opvattingen in een overzichtsartikel over wetgeving in Engeland, Wales, Australië en Nieuw Zeeland. Deze auteur waarschuwt ervoor om in het geval van ernstige ouderlijke conflicten en

geweld het belang van het kind niet ondergeschikt te maken aan het recht op contact van de ouders.

Europese ontwikkelingen

De echtscheidingswetgeving is volgens Van Peer (2007) in Europa in de loop der jaren sterk versoepeld omdat scheiding steeds meer sociaal wordt aanvaard. Ouderschap en verblijfsregeling voor kinderen zijn daarbij ook onderwerp van wijzigende wetgeving: gezamenlijk ouderlijk gezag na scheiding is regel geworden (Boele-Woelki, Ferrand, Beilfuss, Jareborg, Lowe, Martiny, & Pintens, 2004). De onderliggende gedachte is dat blijvende gedeelde ouderlijke verantwoordelijkheid het beste is voor kinderen, ook na een scheiding. Het is de vraag of deze gedachte ook empirisch wordt ondersteund (Jeppesen de Boer, 2008). Sinds 1998 blijft in Nederland het gezamenlijk ouderlijk gezag na de scheiding in principe bestaan. Dit gebeurt nu na ruim 90 procent van de scheidingen (CBS, 2006a). In de wet van 2009 is gelijkwaardig ouderschap het uitgangspunt en is het opstellen van een ouderschapsplan verplicht geworden. In Denemarken en België is soortgelijke wetgeving van kracht. In België spreekt de wet als norm bilocatie (co-ouderschap) uit. De rechter onderzoekt wel of het verblijfsco-ouderschap in de praktijk haalbaar is en kan daar van afwijken (Jeppesen de Boer, 2008; Van Peer, 2007). Veel meer over wetgeving in Europa over kinderen en scheiding is te vinden in het werk van Boele-Woelki en anderen (2007).

Effecten van wetgeving: contact

Eénhoofdig gezag is alleen nog aan de orde indien één of beide ouders hierom vragen en dit in het belang van het kind is. De ouders zullen dat gemotiveerd moeten aantonen (Vlaardingerbroek, 2006). Wanneer de rechtbank éénhoofdig gezag toekent is dat in minstens driekwart van de gevallen aan de moeder. Een echtscheiding werd tot ver in de jaren negentig door de grote meerderheid van de partners geregeld met behulp van twee advocaten: een voor de vrouw en een voor de man. In 2000 is er een omslagpunt: vanaf dat jaar worden meer scheidingen afgehandeld op gemeenschappelijk verzoek met behulp van één advocaat/bemiddelaar. In 2005 was dat percentage 54 (CBS, 2006a).

De veranderingen in de wet van 1998 waren vooral gebaseerd op de uitgangspunten meer gelijkwaardigheid tussen beide ouders en betere belangen voor het kind. Zijn deze uitgangspunten in de praktijk gerealiseerd? Op basis van de gegevens van 2000 via websites gerekruteerde gescheiden ouders en stiefouders, concluderen Distelbrink en De Jongh (2006) dat ouders sinds 1998 hun geschil over het ouderlijk gezag minder vaak voor de rechter

uitvechten. Maar geldt die verminderde strijd ook voor andere, dagelijkse geschilpunten? Het onderzoek Jongeren en Gezinnen (Spruijt, 2007a) levert daarover gegevens. Er is steeds gecontroleerd voor leeftijd, voor geslacht en voor schooltype van de kinderen. In de eerste plaats blijkt dat er na scheidingen vanaf 1998 vaker een omgangsregeling is en dat moeders, vaders en kinderen zich daar ook beter aan houden. Tevens verblijven kinderen gemiddeld vaker bij vader: na scheidingen voor 1998 was dat gemiddeld 1.2 nachten per week, na scheidingen vanaf 1998 gemiddeld 2.0 nachten per week. Hiermee samenhangend komt het minder vaak voor dat kinderen en hun vaders na scheidingen vanaf 1998 geen enkel contact meer met elkaar hebben. De conclusie moet dan ook luiden dat kinderen van ouders die gescheiden zijn vanaf 1998, significant meer contact hebben met hun vaders, vergeleken met kinderen van ouders die voor 1998 zijn gescheiden.

Effecten van wetgeving: welbevinden

De volgende vraag is of kinderen en hun ouders zich ook beter voelen na 1998. Dat blijkt niet zo te zijn. Kinderen en moeders voelen zich gemiddeld iets minder goed; de verschillen zijn significant. Voor vaders geldt dit niet: hoe zij zich voelen is niet afhankelijk van de vraag of zij voor of na 1 januari 1998 zijn gescheiden. Natuurlijk is het zo dat scheidingen vanaf 1998 per definitie recenter zijn en dat kinderen zich daarom slechter zouden kunnen voelen. Uit analyses blijkt echter dat het aantal jaren dat de scheiding geleden is in het algemeen nauwelijks iets uit maakt. Alleen de vraag of de scheiding voor of vanaf 1998 plaatsvond, is relevant (Spruijt, 2007a). Onderzocht is ook of dit te maken heeft met het feit dat het aantal conflicten tussen ouders groter is voor de groep die na 1 januari 1998 is gescheiden. Dat blijkt inderdaad zo te zijn. Vanaf 1998 is de ruziefrequentie plotseling hoger om daarna vrij constant hoger te blijven. Dit zou te maken kunnen hebben met de praktijk van het uitoefenen van het gezamenlijk gezag. Immers, 85 procent van de kinderen woont bij één ouder (meestal de moeder) maar beide ouders hebben gezag. Dit gezamenlijk ouderlijk gezag na scheiding is nieuw en ingewikkeld. Ook Merz en Schulze (2007) concluderen dat de wetwijziging in 1998 anders dan verwacht geen verbetering tot gevolg heeft gehad van de kwaliteit van de ouder-kind relatie.

Geen overeenstemming

Als ouders het niet eens kunnen worden over de verblijfplaats van het kind na de scheiding en/of de omgang tussen ouder en kind, neemt de rechter een beslissing. Daarbij vraagt de rechter in zeer problematische gevallen advies aan de Raad voor de Kinderbescherming. Het

gaat daarbij om ongeveer 5 duizend kinderen per jaar. Van Rooijen (2002) analyseerde 195 dossiers om inzicht te krijgen in de manier waarop de Raad de voorgeschreven werkwijze in echtscheidingszaken toepast. Het rapport concludeert dat de uitgangspunten van de Raad op een behoorlijke wijze in de uitvoeringspraktijk doorwerken. Tegenwoordig concentreert de Raad zich op onderzoek naar de situatie van het kind en het uitbrengen van een goed onderbouwd advies aan de rechter. Bemiddelingstaken zijn afgebouwd en overgedragen (Raad voor de Kinderbescherming, 2008). VanderValk (2008) onderzocht gescheiden moeders en vaders over hun ervaringen met de Raad. Vooral de moeders waren redelijk tevreden over het Raadsonderzoek en de uitkomsten daarvan. De vaders waren gemiddeld wat minder tevreden vooral als zij minder contact hadden met hun kinderen.

Wat de positie van kinderen betreft, blijkt er in de praktijk zowel in Nederland als in andere Europese landen en de VS nog weinig met kinderen te worden gesproken (Chin-A-Fat, 2004). Birnbaum en Kavassalis (2006) stellen dat er wel al veel geschreven is over het horen van kinderen in scheidingszaken met meningsverschillen over gezag en omgang (Davies, Harold, Goeke-Morey & Cummings, 2004; Smart, 2002). Toch is nog te weinig bekend over de ervaringen van advocaten die kinderen voor de rechtbank vertegenwoordigen. Dat is belangrijk om te weten want advocaat zijn voor een kind vraagt zowel kennis van de ontwikkeling van kinderen en van ouder-kind relaties als van de wet. Birnbaum en Kavassalis (2006) spraken met 29 Canadese advocaten over hun ervaringen op dit gebied. De conclusie is dat alleen de meest ervaren familierechtadvocaten als kindvertegenwoordiger zouden moeten optreden. De materie blijkt uitermate complex. Bovendien concludeert het rapport dat advocaten samen moeten werken met hulpverleners met veel kennis over kinderen. Tenslotte stellen zij dat voor advocaten die kinderen vertegenwoordigen een interdisciplinaire opleiding belangrijk is.

In het onderzoek Jongeren en Gezinnen (Spruijt & VanderValk, in press) is aan de jongeren gevraagd met wie zij rond de scheiding hebben gesproken en hoe tevreden zij daar over zijn.

<i>Gesproken met:</i>	<i>Aantal</i>	<i>Cijfer</i>
kinderrechter	52	6.2
advocaat/bemiddelaar	46	6.5
iemand van de Raad voor de Kinderbescherming	51	6.1
hulpverlener	91	6.8
iemand anders	176	8.3

Het blijkt dat 52 jongeren van 12 jaar en ouder met de rechter hebben gesproken, terwijl in het onderzoek 100 kinderen 12 jaar of ouder waren tijdens de scheiding. Ongeveer de helft van de kinderen van 12 jaar en ouder spreekt dus niet met de rechter. De waardering van de kinderen voor het gesprek met de rechter is niet hoog.

Raadsonderzoek

Uit de analyses van enkele honderden dossiers bij de Raad voor de Kinderbescherming (de kinderen zijn hier jong, gemiddeld bijna 9 jaar oud) blijkt dat het advies om geen omgangsregeling vast te stellen, vooral te maken heeft met voortdurende conflicten tussen de ouders en een matige of gebrekkige binding tussen kind en uitwonende ouder. Ook blijkt dat de mening van de inwonende ouder over het kind belangrijk is. Als er specifiek naar vaderfactoren wordt gekeken valt op dat het risico dat vader geen omgangsregeling krijgt met de volgende factoren te maken heeft: een grotere woonafstand tussen hem en het kind, zijn slechte fysieke gezondheid en zijn niet-Nederlandse achtergrond. Natuurlijk spelen helaas soms ook factoren als misbruik, oudervervreemding en agressief gedrag een rol. Het percentage dossiers waarin wordt geadviseerd geen omgangsregeling vast te stellen, varieert in de diverse onderzoeken van 36 tot 60 procent. Maar deze cijfers zijn niet altijd gebaseerd op aselechte steekproeven uit de dossiers en kunnen dus slechts gelden als indicatie. Wat de adviezen over verblijfplaats betreft valt op dat ouders in meer dan de helft van de betreffende dossiers een allochtone achtergrond hebben. Hoewel continuïteit voor het kind een belangrijk uitgangspunt is, wordt toch nog regelmatig (in ongeveer 20 procent van de dossiers) verandering van verblijfplaats geadviseerd (Adriaansz & Spruijt, 2003; Bakker, 2005; Bischoff & Schaap, 2003; Kremer-Schipper & Van Esch, 2003; Poldervaart, 2006; Spruijt, 2007a; Van der Hoeven & De Kok, 2005).

7. Preventie en interventie

Welke kennis heeft sociaalwetenschappelijk onderzoek opgeleverd over de effecten van voorlichting, nieuwe wetten en procedures, bemiddeling, ouder- en kindcursussen over scheiding, (wettelijke) verplichtingen en omgangsbegeleiding? Er komt steeds meer aandacht voor scheidingsvoorlichting in de vorm van populaire boeken (Devroy, 2005; Knaven, 2006; Langedijk, 2007), brochures en websites. Over de effecten van die voorlichting is in Nederland nog weinig bekend. Wel is er een duidelijke tendens om te proberen destructieve

conflicten rond de scheiding zoveel mogelijk te verminderen. De aandacht is gericht op bemiddeling en het regelen van de scheiding met behulp van een gezamenlijke advocaat/mediator. Veel problemen na de scheiding worden toegeschreven aan de - in sommige kringen beruchte – tweeadvocaten procedure (Hoefnagels, 2001).

Voorlichting en scheidingspreventie

Meer dan in Nederland is er in de VS aandacht voor scheidingspreventie om een scheiding te voorkomen en de huwelijkskwaliteit te verbeteren en scheidingsvoorlichting om de scheiding beter af te wikkelen. Recent verscheen een meta-analyse in de VS over 117 studies (Hawkins, Blanchard, Baldwin, & Fawcett, 2008) met de titel: werkt huwelijks- en relatieopvoeding? Het antwoord is ja, zowel de kwaliteit van de relatie als de communicatievaardigheden worden beter. De meeste onderzoeken bleken wel te gaan over blanke middle-class respondenten. Een andere Amerikaanse studie (Stanley, Johnson, Amato, & Markman, 2006) toont aan dat voorlichting voor het huwelijk effectief is. De auteurs gebruikten een steekproef van meer dan 3.000 respondenten en concludeerden dat voorlichting de huwelijkskwaliteit bevordert en de scheidingskansen vermindert. Als er toch gescheiden wordt nemen de destructieve conflicten af. Deze verbanden bleven ook bestaan na controle voor etniciteit, inkomen en opleidingsniveau. Ook Carroll en Doherty (2003) toonden in een meta-analyse aan dat voorlichtingsprogramma's effectief zijn: deelnemers scoorden duidelijk beter op een aantal kwaliteits- en stabiliteitsmaten met betrekking tot de (huwelijks)relatie. In een overzichtsstudie bespreken Halford, Markman, Kline en Stanley de beste praktijken voor relatieopvoeding (2003). Er bestaan in de VS diverse effectieve programma's, maar vooral het Premarital Relationship Enhancement Program (PREP, Stanley et al, 2006) bewerkstelligt verbetering in de communicatie, ook aangetoond in follow-up studies. En beter communiceren is juist datgene wat conflictueuze paren in het belang van hun kinderen moeten leren, of zij nu wel of niet gaan scheiden.

Met betrekking tot de effecten van scheidingsvoorlichting vroeg Brandon (2006) zich af of vier uur een verschil kan maken. De auteur ondervroeg 345 respondenten in scheiding die een verplichte oudervoorlichtingscursus van vier uur hadden bezocht. Zij ondervroeg de respondenten drie, respectievelijk negen maanden later nog een keer. Meer dan 90 procent van de ondervraagden voelde zich geholpen bij het begrijpen van hun kinderen en het effect bleef bestaan. E-Quality, kenniscentrum voor emancipatie, gezin en diversiteit bepleit in 2 rapporten het verstrekken van meer laagdrempelige informatie en deskundige hulp bij

scheiding en de vorming van stiefgezinnen (Clement et al, 2008; Van Egten et al, 2008). Preventie en voorlichting zouden vooral ook op scholen beschikbaar moeten zijn.

Bemiddeling

De aandacht voor bemiddeling bij scheiding en de omgang met kinderen is de laatste jaren sterk gegroeid. Pruett en Poling (2006) beschrijven in hun studie de effecten van het CDP (Collaborative Divorce Project): een longitudinale interventie, aangeboden aan scheidingsgezinnen met kinderen van 6 jaar en jonger. 80 gezinnen deden mee en ook 80 controlegezinnen werden in het onderzoek betrokken. Alle gezinnen werden door de rechtbank uitgenodigd. In het algemeen blijkt het programma goed te werken. In vergelijking met de controlegroep vertoonden de gezinnen uit het project minder conflicten, een grotere betrokkenheid van vaders bij hun kinderen en betere uitkomsten voor de kinderen. Emery (2006) laat de resultaten zien van een studie naar de effecten van kortdurende (5 uur) probleemgerichte mediation met aandacht voor de emoties van pijn en verdriet (n=246). De effecten van de mediation worden vergeleken met de effecten van de twee-advocatenprocedure in een project dat twaalf jaar duurde. Emery concludeert dat mediation hard werken was maar dat het de moeite waard is geweest: meer blijvend contact met de uitwonende vader, minder conflicten tussen de ouders, meer overleg over de opvoeding en ontwikkeling van de kinderen.

Chin-A-Fat (2004) concludeert in haar uitvoerige studie over de meerwaarde van scheidingsbemiddeling in Nederland en een aantal andere landen, dat bemiddeling succesvol is. Moeders en vaders blijken erg tevreden te zijn over de procedure, terwijl de resultaten van bemiddeling ook duurzaam zijn. Opvallend is de verbetering van de relatie tussen ouders en kinderen. Douglas (2006a) concludeert in haar overzichtsstudie dat mediation in het algemeen positieve effecten heeft en dat vooral de betrokkenheid van vaders bij hun kinderen wordt vergroot. Tesler en Thompson (2006) zoeken een verbetering van de scheidingseffecten voor alle betrokkenen inclusief de kinderen in de *Collaborative Divorce*, de overlegscheiding: met twee advocaten en een aantal deskundigen. Gunter en De Boorder (2008) zien goede mogelijkheden voor de overlegscheiding in Nederland, zeker na het ingaan van de Wet bevordering voortgezet ouderschap in maart 2009.

Lamb (2006) adviseert te proberen ouderlijke conflicten te beheersen door mediation te promoten, omgangshuizen te ondersteunen en adequaat in te grijpen als het mis gaat of dreigt te gaan. Lamb pleit voor oudercoördinatoren om de belangen van de kinderen te behartigen. In Nederland heeft Collegio (2004) een rapport uitgebracht over de vraag of een speciale

vertrouwenspersoon voor jongeren met echtscheidingsproblematiek nodig is. De onderzoekers spraken met 21 kinderen en een aantal ervaringsdeskundigen. De conclusie is dat een aparte vertrouwenspersoon voor jongeren in Nederland niet nodig lijkt.

Cursussen voor ouders en/of kinderen

Kelly (2000) vermeldde in een overzichtsstudie in de VS dat de resultaten van onderzoek naar effecten van interventieprogramma's voor scheidingsgezinnen veelbelovend zijn. In een Australische studie beschrijft McIntosh (2006) de resultaten na een jaar van een *kindgerichte* mediationcursus (over de kinderen) en een *kindinclusieve* mediationcursus (met de kinderen). De kinderen (n=75 en n=101) en hun ouders werden gerekruteerd uit zowel vrijwillige mediationgezinnen als uit verplichte mediationgezinnen. Duidelijk wordt dat na beide vormen van mediation de conflicten tussen de ouders verminderen en het overleg toeneemt. Het gaat op diverse terreinen beter met de kinderen. De kindinclusieve variant laat de beste resultaten zien. McIntosh (2006) geeft ook nog een beschrijving van het *Children's Cases Project*: ouders helpen bij het gezamenlijk opvoeden na de scheiding. Conclusie: zowel kinderen als vaders en moeders kunnen na het volgen van het project beter met de scheiding omgaan. Pike, Campbell en Hannan (2006) werken in Australië met het *Mums and Dads Forever Program*. Zij concluderen dat de effecten van het volgen van dat programma groot zijn. Ouders en kinderen gaan elkaar beter begrijpen en de gezinsrelaties vertonen significante verbeteringen. Cookston, Braver, Griffin, De Luse en Miles (2006) bestudeerden in een gerandomiseerd evaluatie project de effecten van het *Dads for Life* interventieprogramma. Dit programma is vooral gericht op het verbeteren van de vader-kind relatie en het verminderen van de conflicten tussen de ouders. De resultaten zijn veelbelovend.

Vrijwillig of verplicht

In de VS zijn diverse studies verricht naar het effect van verplichte programma's voor scheidende ouders. Criddle, Allgood en Piercy (2003) concluderen dat een dergelijk programma in Utah positieve effecten heeft: minder ouderlijke conflicten en minder terugkeer naar de rechtbank. Shelton (2006) rapporteert over een studie naar een verplicht educatieprogramma voor gescheiden ouders in Vermont (VS). Ongeveer 2400 gescheiden ouders per jaar nemen deel aan dit verplicht oudereducatieprogramma van vier uur. Ouders geven aan veel te hebben geleerd over de gevolgen van scheiden en achteraf blij te zijn dat de cursus verplicht was. Ouders willen simpele en praktische adviezen en begrijpen vaak zelf

niet wat ze verkeerd doen ten opzichte van hun kinderen. Shelton concludeert dat assistentie aan gescheiden ouders langdurig moet zijn en het onderzoek naar de effecten longitudinaal. Brad Faircloth en Cummings (2008) evalueerden een oudereducatie programma met betrekking tot ouderlijk conflict. Zowel 6 als 12 maanden na het programma rapporteren de deelnemers minder vijandigheden in het bijzijn van hun kinderen en vooruitgang in het oplossen van conflicten. Kränzl-Nagl (2006) deed onderzoek in Oostenrijk onder 647 professionals die in hun werk op de een of andere manier met scheiding te maken hebben. Zij concludeert dat meer en betere methoden om ouders voor te lichten over scheiding nodig zijn, vooral over de behoeften van de kinderen. Zij wijst op de te hoge financiële drempels voor counseling en bemiddeling. Hunt (2006) bespreekt de stand van zaken met betrekking tot oudercursussen in Engeland. Er is een grote verscheidenheid in het aanbod, variërend van eenmalige bijeenkomsten van drie uur tot wekelijkse cursussen die enkele maanden duren. Korte cursussen zijn vaak door de rechtbank opgelegd. De meerderheid van de ouders vindt dat cursussen verplicht moeten zijn omdat ze veel hebben geleerd over de betekenis van de scheiding voor hun kinderen. Hunt bepleit wel meer onderzoek naar de effecten op langere termijn.

Kinderprogramma's in Nederland

In Nederland zijn de laatste jaren verschillende programma's voor kinderen van gescheiden ouders ontwikkeld, bijvoorbeeld Zandkastelen (Neuman & Romanowski, 2003), Jij En Scheiding (JES, Van den Berg & Wilbrink, 2005), en Kinderen In Echtscheiding Situatie (KIES, Snels-Dolron & De Kort, 2004). Het KIES programma is in 2005 in een kleinschalig onderzoek geëvalueerd, door kinderen die op de wachtlijst stonden te vergelijken met kinderen die het programma hadden gevolgd (Spruijt, e.a., 2005). KIES krijgt gemiddeld een 8.5 van kinderen, moeders en vaders. Relatief het minst positief (een 7.6) zijn vaders van jongere kinderen. Met de kinderen die KIES hebben gevolgd gaat het gemiddeld beter dan met de wachtlijstkinderen: zij begrijpen de scheiding van hun ouders beter, hun band met zowel moeder als vader wordt hechter, de frequentie van het contact met vader (meestal de uitwonende ouder) neemt toe. KIES lijkt voor meisjes nog iets meer aan te slaan dan voor jongens en is zowel geschikt voor jongere (8 en 9 jaar) als voor oudere (10, 11, en 12 jaar) kinderen. Bradley & Beveridge (2004) ondersteunen deze conclusies op basis van onderzoek uit Engeland. Kinderen hoeven volgens deze auteurs geen slachtoffer te worden van de scheiding van hun ouders. Ouders kunnen er voor zorgen dat het proces voor de kinderen zo goed mogelijk verloopt.

(Wettelijke) verplichtingen

Parkinson, Cashmore, & Single (2006) rapporteren over een Australisch onderzoek naar het effect van gesprekken tussen rechters en kinderen. Er is gesproken met 47 kinderen en met 90 ouders. Kinderen blijken vooral gehoord te willen worden door degene die de beslissingen neemt. Dat zijn de ouders als die het eens kunnen worden en de rechter als de ouders het niet eens kunnen worden. In dat laatste geval willen kinderen tegen de rechter dingen kunnen zeggen, die de ouders niet weten. Maar zij willen ook duidelijk gehoord worden over hun toekomst. Dit sluit aan bij resultaten van Nederlands onderzoek (Van der Gun en De Jong, 2006). Ouders waren nogal verdeeld over de vraag of kinderen met rechters moeten kunnen praten. Sommigen gaven de voorkeur aan praten met een counselor of ander onafhankelijk persoon. Er was een duidelijk verschil in opvattingen tussen inwonende en uitwonende ouders: inwonende ouders staan veel positiever tegenover een gesprek tussen kind en rechter. Douglas (2006b) beschrijft een Engelse studie aan de hand van 121 rechtbankverslagen, diepte-interviews met 15 kinderen en 23 ouders, en een schriftelijke vragenlijst ingevuld door 420 familierecht-advocaten. Douglas concludeert dat kinderen behoefte hebben aan betrouwbare informatie en direct of indirect door de rechtbank willen worden gehoord. Trinder en Kellett (2006) beschrijven de resultaten van een project in Engeland, waarbij ouders worden geholpen samen te werken na de scheiding. Het blijkt dat het ouders dan beter lukt om tot concrete afspraken over de kinderen te komen. In Nederland deed Steenweg onderzoek naar de effecten van ROTZ, RaadsOndersteuning TerZitting, een procedure die kon worden aangeboden aan ouders ter zitting met de bedoeling om in een of twee gesprekken met behulp van de onderzoeker van de Raad voor de Kinderbescherming alsnog tot afspraken over de kinderen te komen. Het lukte 80 procent van de ex-paren om alsnog tot afspraken te komen (Steenweg & Spruijt, 2002). In Engeland zijn de resultaten positief van de *in-court conciliation*, een korte bijeenkomst met de ouders in de rechtbank met het doel te overleggen over een omgangsakkoord. Er zijn wel twijfels over de vraag naar de continuïteit van de afspraken. Daarom is het *Helping Parents Collaborate Project* ontwikkeld. Deze door de ouders geaccepteerde interventie duurt 12 weken en betreft waar mogelijk ook kinderen bij de gesprekken. De eerste resultaten zijn bevredigend. Er komen duidelijke en stabiele afspraken tot stand (Trinder en Kellett, 2006).

Omgangsbemiddeling en -begeleiding

Omgangsbegeleiding is 'een vorm van kortdurende begeleiding van gescheiden of scheidende ouders bij het tot stand komen van een goede omgangsregeling met hun kinderen, die

vrijwillig of na tussenkomst van de rechter is overeengekomen' (Van Eijk, 2004). Essentieel onderdeel van de omgangsbegeleiding is begeleiding van en bemiddeling tussen de ouders. Chin-A-Fat en Van Rooijen (2004) onderzochten de effecten van diverse omgangsbemiddelingsprojecten. Zij pleiten voor meer feitelijke hulp aan ouders in plaats van uitbreiding van het eindtraject bij omgangsproblemen: strafrechtelijke handhaving van omgang door bijvoorbeeld het opleggen van een dwangsom aan de niet-meewerkende ouder. Zij constateren dat het ontwikkelen van omgangsbegeleiding slechts langzaam tot stand komt en adviseren de overheid daarom op korte termijn BOR (Begeleide Omgangs Regelingen) structureel in te voeren. In het jaarverslag van BOR-Alkmaar (2004) wordt gesteld dat het gemiddelde slagingspercentage (het zelfstandig afspraken maken door de ouders) over de afgelopen 10 jaar tussen de 50 en 65 procent lag. De leeftijd van de kinderen voor wie een verzoek om begeleide omgang werd ingediend, is laag: gemiddeld ongeveer 6 jaar. Van der Ploeg en Scholte (2003) ondervroegen medewerkers omgangsbegeleiding: bij 41 procent van de gezinnen werd een (gedeeltelijk) zelfstandige omgangsregeling bereikt. Eerder hadden Chin-A-Fat en Steketee (2001) al geconcludeerd dat, gezien de problemen die de ouders onderling hebben, de resultaten van omgangsbemiddeling in het algemeen redelijk succesvol kunnen worden genoemd. OK-kids (2006), een groep van deskundigen terzake van scheiding en omgang, heeft een plan opgesteld om een landelijk dekkend netwerk van 26 omgangscentra op te richten. Onderzoek wijst uit dat de professioneel begeleide omgang in centra, zoals dat in Rotterdam, succesvol is. Ouders blijken vaak (ongeveer 60 procent) in staat om na de omgangsbegeleiding en ondersteunende bemiddeling, zelf afspraken te kunnen maken over het contact van kind met uitwonende ouder. Perry en Rainey (2006) doen verslag over een studie aan de hand van 343 dossiers over omgangsbegeleiding van verschillende rechtbanken in Engeland en Wales. Het begeleide contact tussen kind en uitwonende ouder werd vooral opgelegd als een interim maatregel voor een korte periode. De dossiers betroffen allerlei verschillende gevallen, maar in veel dossiers was in de een of ander vorm sprake van huiselijk geweld. In ongeveer de helft van de gevallen werd het contact voortgezet na de verplichte periode. In ruim een derde van de gevallen stopte het contact na de opgelegde periode. In ongeveer 10 procent van de gevallen bleef er wel contact maar werd dit minder. Omgangsbegeleiding is dus niet altijd succesvol. Veel genoemde problemen zijn dat het begeleide contact niet op een bij de leeftijd van het kind passende manier kon worden uitgevoerd, dat de situatie onnatuurlijk was en dat ouders zich onveilig voelden door het ongewenste contact met de ex. Nader onderzoek is nodig naar het

handhaven van de afspraken op langere termijn en naar de positie en het welbevinden van vooral de kinderen in zaken met omgangsbegeleiding.

Ouderschapsplannen

Een van de eerste ouderschapsplannen in Nederland, het zorgmodel, is ontwikkeld door Van Leuven en Hendriks (2005). Ook Groenhuijsen (2006) schrijft uitgebreid over het ouderschapsplan. Het zorgmodel wordt zowel in zaken met vrijwillige als met verplichte bemiddeling gebruikt en de resultaten zijn positief: meer ouders komen tot betere afspraken over de kinderen dan zonder model. Kelly (2006) noemt als voordeel van de discussie over ouderschapsplannen dat de veel gehanteerde bezoeksregeling van één weekend per veertien dagen, niet meer vanzelfsprekend is. Meer variatie in regelingen sluit beter aan bij de ontwikkelingsbehoeften van kinderen. Douglas (2006a) bespreekt in een overzichtsstudie de situatie rond ouderschapsplannen in de VS. In 2005 wordt in 26 staten geadviseerd om een ouderschapsplan te maken en is het verplicht voor alle scheidende gezinnen in 12 staten. In nog eens 4 staten is het alleen verplicht als ouders het niet eens zijn over het gezag, en tenslotte is het plan in 3 staten verplicht in het geval van gezamenlijk gezag. Er is in de VS nog weinig onderzoek beschikbaar over de effectiviteit van al dan niet verplichte ouderschapsplannen. Douglas beveelt dergelijk onderzoek dan ook van harte aan. Intussen is die auteur van mening dat interventies voor alle scheidingsgezinnen verplicht zouden moeten worden. In de eerste plaats omdat projecten op basis van vrijwilligheid de meest gemotiveerde ouders trekken. In de tweede plaats omdat verplichtingen helpen om maatschappelijke waarden en normen te stimuleren die het leven van scheidingskinderen kunnen verbeteren.

8 . Conclusies

1. De doelstelling van deze studie is om recente (sociaal)wetenschappelijke kennis met betrekking tot kinderen en scheiding, gepubliceerd vanaf 2000 tot heden te verzamelen, te ordenen, samen te vatten en van conclusies en aanbevelingen te voorzien. Scheiden is geen losstaande gebeurtenis maar een complex proces dat meestal enkele jaren in beslag neemt. Scheiden zorgt voor de kinderen voor een verdubbeling van de internaliserende problemen zoals gevoelens van angst en depressiviteit, verdubbeling van gedragsproblemen zoals agressief en delinquent gedrag en drugs- en alcoholgebruik, lagere schoolprestaties, problemen in vriendschapsrelaties, en een zwakkere band met de ouders, vooral met de

vaders. De gevolgen van scheiding zijn tot ver in de volwassenheid meetbaar. Het gaat dan vooral om een lager opleidingsniveau, minder inkomen, een groter risico op depressieve gevoelens, een zwakkere relatie met de ouders (vooral vaders) en een groter eigen scheidingsrisico. In diverse landen worden vergelijkbare effecten gevonden. Ook kinderen uit intacte gezinnen met heel veel ruzie zijn kwetsbaar.

2. In totaal komen er in Nederland jaarlijks ongeveer 70 duizend thuiswonende scheidingskinderen bij, dus kinderen tot en met gemiddeld 21 jaar. Van ruim een kwart van deze kinderen waren de ouders niet formeel getrouwd. Het is nog steeds zo dat paren met kinderen minder snel uit elkaar gaan dan paren zonder kinderen. Ook in de eerste jaren van deze nieuwe eeuw blijft de meerderheid van de kinderen na de scheiding bij moeder wonen. Het aantal kinderen dat beurtelings bij de ene en dan bij de andere ouder woont, neemt echter toe. Dit geldt vooral voor jongens. Tegenwoordig blijft ongeveer 75 procent bij moeder wonen, bijna 10 procent bij vader en ruim 15 procent verkeert in co-ouderschapsituaties (bilocatieregeling). Het percentage kinderen dat geen contact meer heeft met de uitwonende ouder is de laatste jaren langzaam gedaald van ongeveer 25 procent naar ongeveer 18 procent. Veel moeders maar vooral veel vaders zijn ontevreden over de mate van contact met hun kinderen. De kans op verlies van contact tussen vader en kind is kleiner als vader voor de scheiding meer betrokken was bij het kind en de opvoeding. Om allerlei redenen betaalt ongeveer de helft van de vaders geen kinderalimentatie. Het wel betalen van alimentatie is positief voor de ontwikkeling van kinderen; zij voelen zich daardoor voor hun vader nog van belang.

3. De tijd rond de scheiding is voor alle kinderen moeilijk. Na verloop van tijd gaat het met de meeste scheidingskinderen weer goed. Dat geldt vooral voor kinderen van wie de ouders de ruzies weten te beheersen en van wie de inwonende ouder goed functioneert en in staat is tot autoritatief (dat is warmte gevend en grenzen stellend) opvoedend handelen. Bovendien zijn kinderen gebaat bij financiële stabiliteit, duidelijke afspraken over hen door de ouders en niet te veel bijkomende veranderingen. Kinderen in vadergezinnen maken het gemiddeld iets minder goed dan kinderen in moedergezinnen en co-ouderkinderen. De richting van dat verband is onduidelijk: het kan zijn dat kinderen die bij vader gaan wonen van tevoren gemiddeld iets meer problemen hebben. Het is niet zo dat meisjes beter functioneren in moedergezinnen en jongens beter in vadergezinnen. Co-ouderkinderen vertonen niet meer

problemen dan kinderen in moedergezinnen. Voorwaarde voor goed lopend co-ouderschap is dat ouders hun meningsverschillen beheersen en redelijk kunnen communiceren.

4. Het contact met de uitwonende ouder staat vooral onder druk als de kinderen nog erg jong zijn tijdens de scheiding. Voor het welbevinden van kinderen maakt het gemiddeld weinig uit hoeveel contact er is met de uitwonende ouder, belangrijker is dat moeder en vader hun conflicten kunnen beheersen. De manier waarop ouders hun conflicten oplossen is ook van belang: zowel aanvallen als vermijden werken niet positief. Het beste voor alle partijen is echter regelmatig contact met beide ouders maar wel onder voorwaarde van redelijke communicatie. Het is belangrijk dat de inwonende ouder het contact met de uitwonende ouder ondersteunt.

5. Bijna 40 procent van de scheidingskinderen krijgt na enige tijd met een stiefouder te maken. In meer dan 80 procent van de gezinnen gaat het om een stiefvader. Kinderen in stiefgezinnen hebben iets meer last van angstgevoelens en depressieve gevoelens dan eenouderkinderen. Opvallend is dat stiefkinderen iets betere schoolcijfers halen. De komst van een stiefvader en meer structuur in het gezin zijn hier wellicht van invloed. Een goede band met de stiefvader is positief voor het welbevinden van kinderen. Een goede band met de stiefvader blijkt heel goed te kunnen samengaan met een goede band met de biologische vader.

6. Ouderlijke conflicten en psychologisch en fysiek geweld komen in scheidingsgezinnen vaker voor dan in intacte gezinnen. Kinderen die hiermee te maken krijgen lopen een groot risico op ernstige problemen. Niet zelden gaat partnergeweld samen met geweld tegen kinderen. Een specifiek probleem in het kader van scheiding is oudervervreemding of ouderverstoting. Dit zijn ernstige problemen waarover empirisch nog te weinig bekend is. Toch moet worden verondersteld dat ook in Nederland, zoals in een aantal andere landen, in ongeveer 10 procent van de scheidingen sprake is van ouderverstoting of oudervervreemding. In de VS wint de opvatting terrein dat oudervervreemding een zaak is van een wisselwerking tussen de inwonende en de uitwonende ouder. De betrokken kinderen krijgen te maken met diverse problemen: een lager welbevinden, meer angstgevoelens en meer depressieve gevoelens.

7. Kindermishandeling, soms omschreven als verwaarlozing van kinderen, komt in Nederland en in andere landen veel meer voor dan we zouden wensen. Er wordt geschat dat het om 50 duizend tot 80 duizend kinderen per jaar gaat en dat er ongeveer 50 kinderen per jaar door mishandeling overlijden. Naast armoede in het gezin zijn scheiding en stiefgezinsvorming duidelijke risicofactoren voor kinderen. Een exacte aanduiding van het aantal scheidingskinderen dat met mishandeling te maken krijgt, is niet te geven maar uit dossieronderzoek blijkt wel dat kindermishandeling bij scheidingskinderen helaas geen uitzondering is.

8. In Nederland is net zoals in andere Europese landen een ontwikkeling zichtbaar naar meer gelijkwaardig ouderschap na scheiding en naar gezamenlijk ouderlijk gezag. Men scheidt als partners maar niet als ouders. In 1998 is het gezamenlijk ouderlijk gezag in Nederland in de wet geïntroduceerd, in 2009 is het verplicht ouderschapsplan gevolgd en de gelijkwaardigheid van beide ouders na de scheiding. Wat is er veranderd voor scheidingskinderen sinds de wet van 1998? Het blijkt dat er vaker een omgangsregeling is en dan partijen zich daar ook beter aan houden. Kinderen verblijven ook vaker bij vader dan voor 1998. Kinderen en ook moeders voelen zich echter gemiddeld significant iets minder goed. Voor vaders is er geen significant verschil. De kwaliteit van de ouder-kind relatie blijkt na 1998 echter niet te zijn verbeterd. Deze gegevens hebben te maken met het feit dat jongeren meer ouderlijke ruzies rapporteren als de ouders na 1 januari 1998 zijn gescheiden. Gezamenlijk ouderlijk gezag na scheiding is kennelijk niet zo eenvoudig in praktijk te brengen.

9. Uit de analyse van enkele honderden dossiers bij de Raad voor de Kinderbescherming blijkt dat Raadsonderzoek vooral gaat om jongere kinderen (de Raad adviseert jaarlijks over ruim 5 duizend scheidingskinderen, zij zijn gemiddeld bijna 9 jaar oud). Voorzichtig kan worden gesteld dat gemiddeld in ongeveer 40 procent van de dossiers geadviseerd wordt om geen omgangsregeling op te leggen. Het blijkt dat het advies om geen omgangsregeling vast te stellen, vooral te maken heeft met voortdurende conflicten tussen de ouders, een matige of gebrekkige binding tussen kind en uitwonende ouder, en – hoewel moeilijk kwantitatief vast te stellen – huiselijk geweld en seksueel misbruik. Aan de mening van de inwonende ouder over het kind wordt in de meeste dossiers veel belang gehecht. Als er specifiek naar vaderfactoren wordt gekeken valt op dat vaders vooral risico lopen geen omgangsregeling te krijgen als er sprake is van een of meer van de volgende factoren: een grote woonafstand tussen hem en het kind, zijn slechte fysieke gezondheid en zijn niet-Nederlandse culturele

achtergrond. Hoewel continuïteit voor het kind een belangrijk uitgangspunt is, wordt toch nog regelmatig (in ongeveer 20 procent van de dossiers) verandering van verblijfplaats geadviseerd, zowel van vader naar moeder als van moeder naar vader. Het blijkt dat de helft van de kinderen vanaf 12 jaar niet spreekt met de kinderrechter. De waardering van de kinderen voor de gesprekken, die wel worden gevoerd, varieert niet erg en ligt iets boven de 6 (op een schaal van 1 – 10).

10. Steeds meer echtscheidingen worden op gemeenschappelijk verzoek aangevraagd, in 2005 54 procent. Uit Amerikaans onderzoek blijkt dat voorlichting over huwelijk, kinderen, en scheiding effectief is. Veel meer ouders begrijpen dat na een scheiding contact met beide, redelijk communicerende ouders goed is voor een kind. Toch blijft scheiden een moeilijk proces waarbij bemiddeling vaak nodig is en nuttig blijkt. Bemiddeling leidt uiteindelijk tot minder conflicten tussen de ouders, meer blijvend contact met de uitwonende ouder en meer overleg over de opvoeding en ontwikkeling van de kinderen.

Cursussen voor scheidende ouders blijken volgens onderzoek in de VS, Engeland en Australië in een grote behoefte te voorzien. Overal ter wereld weten ouders nog te weinig wat te doen met hun kinderen gedurende het scheidingsproces. Cursussen moeten vooral praktisch zijn en niet te vrijblijvend. Deelnemende ouders bevelen aan de cursussen verplicht te maken voor alle scheidende ouders.

11. Verplichte omgangsbegeleiding vindt plaats als ouders niet tot afspraken kunnen komen en er onderling groot wantrouwen bestaat. Globaal kan worden gesteld dat in ruim de helft van de gevallen van verplichte omgangsbegeleiding de ouders alsnog afspraken kunnen maken over de kinderen. Begeleiding van de ouders in de vorm van counseling en bemiddeling is hierbij onontbeerlijk. Duidelijk is ook dat verplichte omgangsbegeleiding in ruim een derde van de gevallen niet tot voortzetting van de omgang leidt.

12. De gevolgen van scheiding voor kinderen beperken zich niet tot de kindertijd. Langetermijn gevolgen zoals een lager opleidingsniveau, minder inkomen, hogere scheidingscijfers en meer emotionele problemen, zijn niet alleen voor het individu van belang maar ook voor de samenleving als geheel. Daarom alleen al is meer aandacht voor het thema kinderen en scheiding gewenst.

9. Discussie en lopend onderzoek

1. De scheidingscijfers in Nederland zijn hoog, het gaat om bijna 100 duizend echtscheidingen en decohabitaties per jaar. Het aantal kinderen dat te maken krijgt met een ouderlijke scheiding groeit nog steeds gestaag. Daarbij gaat het in toenemende mate om ouders die niet formeel getrouwd zijn geweest. Het uit-elkaar-gaan van ouders is geen kortdurende gebeurtenis maar een langlopend proces waaraan kinderen geruime tijd worden blootgesteld. Dat is voor alle kinderen een moeilijke periode. Gelukkig gaat het na de scheidingsperiode met de meeste kinderen (weer) goed. Maar scheidingskinderen houden gemiddeld meer problemen dan kinderen uit intacte gezinnen. En teveel scheidingskinderen (naar schatting minstens ongeveer 10 procent) ervaren zeer ernstige problemen zoals oudervervreemding, huiselijk geweld en kindermishandeling. Meer aandacht voor scheidingskinderen is daarom nodig: in de eerste plaats op lokaal niveau, in de vorm van voorlichting, preventie en een aanbod van cursussen voor ouders en kinderen; in de tweede plaats op regionaal niveau in de vorm van hulpverlening voor kinderen en ouders in ernstige problemen; in de derde plaats op landelijk niveau in de vorm van algemene voorlichting en evaluatie van de wetgeving.

2. Extra gerichtheid op kinderen moet beginnen voor de scheiding. Ernstige ruzies tussen de ouders vormen een bedreiging voor de ontwikkeling van kinderen. Ouders moeten daarom leren hun conflicten te beheersen, er mee leren omgaan en niet uit te vechten waar de kinderen bij zijn. Maar er zijn ook ouders die hun kinderen overvallen met de scheiding. Die komt dan voor kinderen als een donderslag bij heldere hemel. Het zou voor beide groepen ouders normaal moeten zijn een aantal counselinggesprekken te voeren over het omgaan met de kinderen rond de scheiding. Maar niet alleen voor ouders zouden gesprekken vanzelfsprekend moeten zijn. Kinderen zijn in het scheidingsproces de derde en zwakste partij. Zij kunnen niet anders dan afwachten wat de eerste twee partijen (moeders en vaders) beslissen en worden vaak nauwelijks gehoord. Dit komt natuurlijk vooral omdat scheidende ouders zelf erg in beslag genomen worden door de scheiding. Daarom zouden overal in het land programma's voor kinderen beschikbaar moeten zijn waar kinderen, onder begeleiding, met leeftijdgenoten kunnen praten over hun ervaringen thuis. Uit binnen- en buitenlands onderzoek blijkt overduidelijk de grote betekenis van deze programma's voor het welbevinden van kinderen en jongeren.

3. Ouders zijn primair verantwoordelijk voor hun kinderen, ook als zij gaan scheiden. Daarom moeten zij worden gestimuleerd na te denken over de opvoeding van hun kinderen na de scheiding. Ook al omdat blijkt dat kinderen na de scheiding een belangrijk twistpunt kunnen vormen. En dat is slecht voor kinderen. Een wettelijk verplicht ouderschapsplan is een stap in de goede richting. Ook als maatschappelijk signaal dat beide scheidende ouders verantwoordelijk blijven voor hun kinderen. Maar als ouders geen ondersteuning krijgen in de vorm van voorlichting en counselinggesprekken, dan zullen er meer ruzies tussen de ouders ontstaan. Net zoals gebeurd is na de wetwijziging van 1998. Toename van ouderlijke ruzies is voor kinderen zeer ongunstig. In het ouderschapsplan dienen duidelijke afspraken te worden gemaakt over de woonsituatie en het contact tussen kind en beide ouders na de scheiding. Periodiek zal het ouderschapsplan moeten worden aangepast zodat het meegroeit met de behoeften van het kind. Het zou aanbeveling verdienen om overeenstemming over het ouderschapsplan financieel te belonen. Die prikkel zal ouders stimuleren om *on speaking terms* te blijven en dat is van essentiële betekenis voor het welzijn van het kind. Bovendien betekent investering in het heden ongetwijfeld besparing in de toekomst. Dit geldt ook in financieel opzicht naast alle besparingen op psychologisch en sociaal niveau.

4. Ondanks deze preventieve voorzieningen zullen er conflictueuze scheidingen blijven. Een (kleiner) deel van de scheidende ouderparen zal zonder overeenstemming voor de rechter verschijnen. De Raad voor de Kinderbescherming zal nodig blijven om te adviseren vanuit het gezichtspunt van het kind. Gezien de positieve ervaringen met verplichte bemiddeling zou die voorziening overal in het land beschikbaar moeten zijn. Elke rechter zou indien noodzakelijk moeten kunnen verwijzen naar een forensische conflictbemiddelaar.

5. In de praktijk blijkt dat omgangsbegeleiding soms nodig en nuttig is. Ook deze voorziening zou voor alle kinderen die daarvoor (helaas) in aanmerking komen, beschikbaar moeten zijn. Omgangsbegeleiding zal altijd vergezeld moeten gaan van bemiddeling tussen de ouders en het verbeteren van hun communicatie. Het is realistisch om vast te stellen dat ernstige problemen tussen of met de ouders niet altijd kunnen worden verminderd. Omgang tussen uitwonende ouder en kind is daarom niet altijd in het belang van het kind. Zeker in geval van zeer ernstige conflicten en psychologisch en fysiek geweld is contact van het kind met slechts een van de ouders geboden, omdat contact met beide ouders in die gevallen ernstig nadeel voor het kind oplevert.

6. In Nederland blijkt in de lopende wetenschappelijke programma's niet veel onderzoek te zijn gepland op het specifieke terrein van kinderen en scheiding. Daarom is het verheugend dat door ZonMw onlangs twee onderzoeksprojecten zijn gehonoreerd op dit gebied.

Pannebakker (2008) is projectleider van een onderzoek naar de vertaling en implementatie van het CODIP (*Children Of Divorce Intervention Program*) in Nederland. Het CODIP is een internationaal evidence-based interventieprogramma om problemen bij scheidingskinderen te voorkomen. In internationale studies zijn diverse positieve effecten van CODIP gevonden (Pedro-Carroll & Alpert-Gilles, 1997). Het tweede project wordt geleid door VanderValk (2008) en bestaat uit een gerandomiseerd en gecontroleerd onderzoek (RCT) van de effecten van het Nederlandse KIES (Kinderen In Echtscheiding Situatie) programma. In dit project worden in samenwerking met de ontwerpers en uitvoerders van KIES via een nauwkeurig opgezet en uitgevoerd onderzoeksdesign de gevolgen van het KIES programma gemeten in een longitudinale studie (VanderValk, 2008). VanderValk voert aan de universiteit Utrecht ook het project 'Gezinnen en echtscheiding', uit, een longitudinaal project onder ouders en kinderen na echtscheiding. Ook in Utrecht is een aantal onderzoeken gekoppeld aan de longitudinale studie Jongeren en Gezinnen (Spruijt & VanderValk, in press). Dronkers werkt in Florence samen met enkele andere onderzoekers aan crossnationale studies over de effecten voor kinderen van het leven in eenoudergezinnen op onderwijsresultaten, vertrouwen in de samenleving en moeilijkheden in eigen relaties (jaap.dronkers@eui.eu).

10. Aanbevelingen

1. Uit onderzoek is duidelijk gebleken dat de problemen van scheidingskinderen en van kinderen in conflictueuze intacte gezinnen niet moeten worden onderschat. Overal in het land zou daarom op lokaal niveau deskundigheid aanwezig moeten zijn om deze gezinnen *voor te lichten en te ondersteunen*. De Centra voor Jeugd en Gezin lijken daarvoor het aangewezen aanspreekpunt.

2. Onderzoek heeft duidelijk aangetoond dat veel scheidende ouders over te weinig informatie beschikken om voldoende op het belang van hun kinderen te letten. Kinderen kunnen daar langdurig nadelen van ondervinden. Het stimuleren van *counselinggesprekken* voor ouders die willen scheiden en het verplicht stellen ervan voor conflictueuze scheidingen zouden een hoge prioriteit van het gezinsbeleid moeten zijn.

3. Sinds de verandering in de wet van 1 januari 1998 is de frequentie van het contact met de uitwonende ouder toegenomen. Maar de ruzie tussen de ouders is dat volgens de kinderen ook. Dat maakt eens te meer duidelijk dat *gezamenlijk uitoefenen van het ouderlijk gezag* na de scheiding niet vanzelf gaat. De overheid zou er goed aan doen ouders hierbij te ondersteunen door gerichte informatie en voorlichting.

4. Nu het verplicht ouderschapsplan in de wet is opgenomen, is het dringend aan te bevelen te zorgen voor voldoende informatie en hulp bij het opstellen ervan. Bovendien zou het effect van deze wettelijke maatregel voor het welbevinden van kinderen object van studie moeten zijn. Een *longitudinale studie* naar de gevolgen voor kinderen van het *verplichte ouderschapsplan* verdient hoge prioriteit.

5. Sinds de wetswijziging van 1998 is het percentage kinderen dat woont in een *co-ouderschapsituatie* sterk gegroeid. *Nader onderzoek* naar het welbevinden van deze kinderen is gewenst.

6. Als ouders, ondanks nieuwe preventiemaatregelen, er niet in slagen tot een gezamenlijk plan voor de kinderen te komen, zal de rechter een besluit moeten nemen. De rechter zal daarbij vaak advies vragen aan de Raad voor de Kinderbescherming. Voor het welbevinden van kinderen is het van groot belang dat de rechter *overal in het land* ook kan besluiten dat verplichte conflictbemiddeling tussen de ouders (*forensische mediation*) geboden is. Daarbij dient nadrukkelijk te worden meegewogen dat voortdurende blootstelling aan ouderlijke conflicten schadelijk is voor het kind.

7. Kinderen zijn en blijven de meest afhankelijke partij in een scheidingsprocedure. Overal in het land zouden *programma's voor kinderen* moeten worden aangeboden die hen in de gelegenheid stellen onder deskundige begeleiding met leeftijdsgenoten over de scheiding te praten. Het verdient aanbeveling deze programma's op school aan te bieden voor kinderen van alle leeftijden. Aangezien *in het VMBO* meer scheidingskinderen verblijven, dienen deze programma's daar met hoge prioriteit te worden geïntroduceerd.

8. Als de rechter (al dan niet na advies van de Raad) omgangsbegeleiding noodzakelijk acht, dient *omgangsbegeleiding* overal in het land beschikbaar te zijn. Vanzelfsprekend dienen de

randvoorwaarden duidelijk te zijn en moeten de ouders verplicht worden begeleid en geleerd hun *conflicten te beheersen*.

9. Indien de ouders niet tot gezamenlijke afspraken kunnen komen en ook verplichte bemiddeling geen positieve resultaten heeft, zal extra gelet moeten worden op bedreigingen voor kinderen zoals geweld, mishandeling en oudervervreemding. *Beheersing van ouderlijke conflicten* blijkt voor het welzijn van kinderen *belangrijker dan contact met beide ouders*.

10. In vele landen is de vraag aan de orde of de wetten en regels voor scheiden (echtscheidingsgronden), en voor de gevolgen voor kinderen, liberaler zouden moeten zijn of juist meer vastgelegd en voorgeschreven. Deze kwestie speelt ook in Nederland en wordt door Antokolskaia (2006) geformuleerd als een keuze tussen *liberalistische* en *paternalistische uitgangspunten*. Antokolskaia en sommige andere juristen blijken voorstander van inperking van overheidsbemoeienis en willen de scheiding zoveel mogelijk aan de ouders zelf overlaten. Deze stellingname wordt *niet ondersteund door sociaalwetenschappelijk onderzoek*. De belangen van de derde partij, de kinderen, verdienen betere bescherming. Zo trokken bijvoorbeeld Shelton (2006) en Douglas (2006a) lessen uit de jarenlange praktijk van verplichte oudercursussen in de VS. Weinig ouders zoeken uit zichzelf professionele hulp bij belangrijke beslissingen rond scheiding en de ouders die wel hulp zoeken hebben die vaak het minst nodig. Andere onderzoekers gaan nog een stap verder. Sobolewski & Amato (2006) adviseren ronduit het belang van versterking van stabiele en kwalitatief goede huwelijken. Zij vinden dat beleidsmakers zich meer zorgen zouden moeten maken over de huidige staat van het huwelijk en de gevolgen daarvan voor kinderen. Deze visie wordt ondersteund door Sassler, Cunningham en Lichter (2006). Zij concluderen dat niet alleen uit vele studies blijkt dat echtscheiding intergenerationeel wordt overgedragen, maar ook dat een goed ouderlijk huwelijk positief samenhangt met de eigen huwelijkssatisfactie later.

11. *Toekomstig onderzoek* zal expliciet aandacht moeten besteden aan scheidingskinderen van niet-gehuwde ouders. Ook zal meer bekend moeten worden over kinderen die het slachtoffer zijn van ernstige ouderlijke conflicten en psychologisch en fysiek geweld. Daarbij moet gestreefd worden naar optimale onderzoeksdesigns. Geprobeerd moet worden om kleine steekproeven te vermijden, rekening te houden met de sociale omgeving en te focussen op longitudinale studies. De non-response dient zo klein mogelijk te worden gehouden. Naast het

betrekken van kinderen, moeders en vaders in onderzoek is het ook wenselijk om objectieve informanten, zoals leerkrachten, te benutten als respondent.

Besluit

Amato concludeerde in 2001 dat de negatieve effecten voor kinderen van echtscheiding in de jaren negentig in de VS, tegen zijn verwachting in niet kleiner, maar juist groter waren geworden. Uit Nederlands onderzoek valt te constateren dat de negatieve effecten van scheiding voor kinderen sinds de wet van 1998 eveneens niet kleiner maar juist groter zijn geworden. Iteke Weeda, een van de eerste Nederlandse scheidingsonderzoekers, formuleerde in de stroom van de vrouwenemancipatie in 1983: 'Het huwelijk is er voor de man, de echtscheiding voor de vrouw'. Nu, 25 jaar later, moet worden geformuleerd: 'De echtscheiding is er voor de ouders, het huwelijk voor de kinderen'.

Abstract

National and international studies have made clear that children of divorce do have more problems compared to children from intact families, both on the short term and on the long term. Fortunately most children of divorce do well after a while. Nevertheless, more knowledge about the factors that increase their well-being or reduce it, is required. The purpose of this study is to summarise and discuss the most important scientific researches on children and divorces effectuated on a national and international level since the year 2000. It will also concern research that concentrates on legislation, prevention and practical application of the results. Some conclusions are as follows: ongoing bitter parental rows are almost worse for children than divorce itself, and children of divorce are more likely to face various problems: behavioural problems, emotional problems, on the short term as well as on the long term, difficulties in social relations, their own relationships and family founding included, risky habits and problems at school. Besides, there has been concluded that the following is necessary: information about the consequences of divorce and about the handling of shared parental custody, research on the effectivity of parental plans and programs with other children of divorce, in which children find comfort and support.

Literatuur

Adriaansz, M., & Spruijt, E. (2003). Onderzoek naar adviezen over de omgangsregeling door de Raad voor de Kinderbescherming. *EB, Tijdschrift voor Echtscheidingsrecht*, 10, 131-136.

Amato, P.R. (2001). Children of Divorce in the 1990s: An Update of the Amato and Keith (1991) Meta-Analysis. *Journal of Family Psychology*, 15(3), 355-370.

Amato, P.R. (2003). Reconciling Divergent Perspectives: Judith Wallerstein, Quantitative Family Research, and Children of Divorce. *Family Relations*, 52, 332-339.

Amato, P.R. (2006a). Marital Discord, Divorce, and Children's Well-Being: Results from a 20-year Longitudinal Study of Two Generations. In: A. Clarke-Stewart & J. Dunn (Eds.), *Families Count, Effects on Child and Adolescent Development*. New York, Cambridge University Press.

Amato, P.R., (2006b). *Children and Divorce: What We Know and What We Need to Know*. Paper presented at the International Conference on Children and Divorce, 24-27 July 2006, University of East Anglia, Norwich, UK.

Amato, P.R., & Afifi, T.D. (2006). Feeling Caught Between Parents: Adult Children's Relations With Parents and Subjective Well-Being. *Journal of Marriage and the Family*, 68, 222-235.

Amato, P.R., & Cheadle, J.E. (2005). The Long Reach of Divorce: Divorce and Child Well-being across three Generations. *Journal of Marriage and the Family*, 67, 191-207.

Amato, P.R., & Cheadle, J.E. (2008). Parental Divorce, Marital Conflict, and Children's Behavior Problems: A Comparison of Adopted and Biological Children. *Social Forces*, 86(3), 1139-1162.

Amato, P.R. & Gilbreth, J.G. (1999). Non-resident Fathers and Children's Well-being: A Meta-Analysis. *Journal of Marriage and the Family*, 61, 557-573.

Amato, P. R., & Rezac, S. J. (1994). Contact With Non-resident Parents, Interparental Conflict, and Children's Behavior. *Journal of Family Issues*, 15, 191-207.

Amato, P.R., & Sobolewski, J.M. (2001). The effect of divorce and marital discord on adult children's psychological well-being. *American Sociological Review*, 66, 900-921.

AMK (2006). *Adviezen en meldingen over kindermishandeling*. www.amk-amsterdam.nl

Antokolskaia, M.V. (red.) (2006). *Herziening van het echtscheidingsrecht. Administratieve echtscheiding, mediation, voortgezet ouderschap*. Amsterdam, Uitgeverij SWP.

Baartman, H.E.M. (2005). Verwaarlozing in de jeugdzorg; over de beschikbaarheid van zorg. *Tijdschrift voor Orthopedagogiek*, 44, 10-26.

Bakker, M. (2005). Samen kinderen beschermen in S&O zaken. Raad voor de Kinderbescherming, Intern Rapport.

Bauserman, R. (2002). Child Adjustment in Joint-Custody Versus Sole-Custody Arrangements: A Meta-Analytic Review. *Journal of Family Psychology*, 16, 91-102.

Berg, T. van den, & Wilbrink, G. (2005). *JES! Het Zwolsche Brugproject. Jij En Scheiding. Cursus voor kinderen en ouders; overbruggen naar een veranderend gezin*. Utrecht: Uitgeverij Agiel.

Bernardini, S.C., & Jenkins, J.M. (2002). *An overview of the risks and protectors for children of separation and divorce*. Ontario Institute for Studies in Education. Toronto, University, Department of Justice.

Birnbaum, R., & Kavassalis, K. (2006). *The voices of lawyers that represent children in custody and access disputes*. Paper presented at the International Conference on Children and Divorce, 24-27 July 2006, University of East Anglia, Norwich, UK.

Bischoff, N., & Schaap, M. (2003). *Omgang moet ..... tenzij..... . Onderzoek naar de advisering van de Raad voor de Kinderbescherming in scheidings- en omgangszaken*. Scriptie Pedagogiek, Katholieke Universiteit Nijmegen.

Boele-Woelki, K., Ferrand, F., Beilfuss, C.G., Jänterä-Jareborg, M., Lowe, N., Martiny, D., & Pintens, W. (2004). *Principles of European Family Law Regarding Divorce and Maintenance Between Former Spouses, European Family Law Series, No.7*. Antwerpen, Intersentia.

Boele-Woelki, K., Ferrand, F., Beilfuss, C.G., Jänterä-Jareborg, M., Lowe, N., Martiny, D., & Pintens, W. (2007). *Principles of European Family Law Regarding Parental Responsibilities, European Family Law Series, No. 16*. Antwerpen, Intersentia.

Boele-Woelki, K., & Mom, A. (2006). De erkenning van administratieve echtscheidingen in Europa. In: M.V. Antokolskaia, (red.). *Herziening van het echtscheidingsrecht. Administratieve echtscheiding, mediation, voortgezet ouderschap*. Amsterdam, Uitgeverij SWP.

Booth, A., & Amato, P.R. (2001). Parental Predivorce Relations and Offspring Postdivorce Well-Being. *Journal of Marriage and the Family*, 63, 197-212.

Booth, A., Scott, M., King, V., & Johnson, D.R. (2006). *Post-Divorce Father-Adolescent Relationship Quality*. Paper presented at the International Conference on Children and Divorce, 24-27 July 2006, University of East Anglia, Norwich, UK.

BOR (2004). *Jaarverslag 2003, 10 jaar BOR-Alkmaar*. Alkmaar, Raad voor de Kinderbescherming.

Bouman, A.M. (2004). Financiële gevolgen van echtscheiding voor man en vrouw. *CBS, Bevolkingstrends, 2e kwartaal 2004*, 19-24.

Brad Faircloth, W., & Cummings, E.M. (2008). Evaluating a parent education program for preventing the negative effects of marital conflict. *Journal of Applied Developmental Psychology, 29*, 141-156.

Bradley, A., & Beveridge, J. (2004). *How to help the children survive the divorce*. London: Foulsham.

Brandon, D.J. (2006). Can Four Hours Make a Difference? Evaluation of a Parent Education Program for Divorcing Parents. *Journal of Divorce and Remarriage, 45*, 171-185.

Braver, S.L., Coatsworth, D., & Peralta, K. (2006). *Alienating Behavior within Divorced and Intact Families: Matched Parents' and Now-Young Adult Children's Reports*. Paper presented at the International Conference on Children and Divorce, 24-27 July 2006, University of East Anglia, Norwich, UK.

Breivik, K., & Olweus, D. (2006a). Children of divorce in a Scandinavian welfare state: Are they less affected than US children? *Scandinavian Journal of Psychology, 47*, 61-74.

Breivik, K., & Olweus, D. (2006b). Adolescent's Adjustment in Four Post-Divorce Family Structures: Single Mother, Stepfather, Joint Physical Custody and Single Father Families. *Journal of Divorce & Remarriage, 44* (3/4), 99-124.

Carroll, J.S., & Doherty, W.J. (2003). Evaluating the effectiveness of premarital prevention programs: A meta-analytic review of outcome research. *Family Relations, 52*(2), 105-118.

CBS (2006a). Aantal echtscheidingen neemt weer toe. *Webmagazine*. Graaf, A. de (09-01-2006).

CBS (2006b). Echtscheidingskinderen scheiden veel vaker. *Webmagazine*. Steenhof, L (07-11-2005)

CBS (2006c). Bij zes op de tien scheidingen zijn kinderen betrokken. *Webmagazine*. Steenbrink, N., & Sprangers, A. (26-06-2006).

CBS (2006d). *Maandstatistiek van de Bevolking*. Voorburg/Heerlen, CBS.

CBS (2008a). Jongeren uit eenoudergezin stappen vaker over naar lager schoolniveau. *Webmagazine*. Stroucken, L. (04-02-2008).

CBS (2008b). Bijna 35 duizend kinderen maakten in 2007 een scheiding mee. *Webmagazine*. Sprangers, A., Steenbrink, N., & Graaf, A. de (23-06-2008).

Chin-A-Fat, B.E.S. (2004). *Scheiden: (ter)echter zonder rechter? Een onderzoek naar de meerwaarde van scheidingsbemiddeling*. Proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam. Den Haag, SDU.

Chin-A-Fat, B.E.S., & Rooijen, C. van (2004). Oplossingen voor omgangsproblematiek? *Tijdschrift voor Familie- en Jeugdrecht*, 26, 226-233.

Chin-A-Fat, B.E.S., & Steketee, M. (2001). *Bemiddeling in uitvoering. Evaluatie experimenten scheidings- en omgangsbemiddeling*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Clement, C., Egten, C. van, & Hoog, S. de (2008). *Nieuwe gezinnen, scheidingen en de vorming van Stiefgezinnen*. Den Haag, E-Quality.

Collegio (2004). *Vertrouwenspersoon voor jongeren met echtscheidingsproblematiek*. Utrecht, Collegio, kennispraktijk voor de Jeugdzorg.

Commissie Herziening Scheidingsprocedure (1996). *Anders scheiden*. Den Haag: SDU.

Cookston, J.F., Braver, S.L., Griffin, W.A., De Luse, S.R., & Miles, J.C. (2006). Effects of the Dads for Life Intervention on Interparental Conflict and Coparenting in the Two Years After Divorce. *Family Process*, 46(1), 123-138.

Criddle, M.N., Allgood, S.M., & Piercy, K.W. (2003). The relationship between mandatory divorce education and level of post-divorce conflict. *Journal of Divorce and Remarriage*, 39(3/4), 99-112.

Crombag, H. F. M., & Elzinga, W. E. (1989). Niet waar de kinderen bij zijn. In K. Blankman (Red.), *Het recht of het belang van het kind*. Assen: Van Gorcum.

Cummings, E.M., & Davies, P.T. (2002). Effects of marital conflict on children: Recent advances and emerging themes in process-oriented research. *Journal of Child Psychology & Psychiatry & Allied Disciplines*, 43, 31-63.

Curry-Sumner, I., & Skinner, C. (2009, in press). *Persistent problems of child maintenance policy: a multidisciplinary perspective from the Netherlands and the UK*. Aldershot, Ashgate Publishers.

Dadds, M.R., Atkinson, E., Turner, C., Blums, G.J., & Lendlich, B. (1999). Family conflict and child adjustment: Evidence for a cognitive-contextual model of intergenerational transmission. *Journal of Family Psychology, 13*(2), 194-208.

Davies, P.T., Harold, G.T., Goeke-Morey, M.C., & Cummings, E.M. (2002). Child emotional security and interpersonal conflict. *Monographs of the Society for Research in Child Development, 67* (3, Serial No. 270).

Delfos, M., & Spruijt, E. (2006). Kind en scheiding. De invloed van scheiding op de ontwikkeling van kinderen en jeugdigen. In A.J.M. Binnet-Breusers, R.A. Hirasings, K. Hoppenbrouwers, H.B.H. Rensen, & M.M. Wagenaar-Fischer (Red.), *Praktijkboek jeugdgezondheidszorg* (pp. III 2.4 1-29). Amsterdam: Elsevier.

Devroy, M. (2005). *Hoe verdeel je een kind? Alles wat ouders moeten weten als ze apart gaan wonen*. Roeselaere, Uitgeverij Roulartabooks, Globe.

Diekmann, A., & Schmidheiny, K. (2004). Do Parents of Girls have a Higher Risk of Divorce? An Eighteen Country Study. *Journal of Marriage and the Family, 66*, 651-660.

Distelbrink, M., & Jongh, W. de (2006). *Ouders en scheiding. Juridische aspecten van scheiding en stiefouderschap*. Den Haag, NGR.

Doorn, M.D. van (2008). *Conflict Resolution in Adolescent Relationships*. Utrecht, Proefschrift ISED.

Douglas, E.M. (2006a). *Mending Broken Families*. Maryland, Rowman & Littlefield Publishers.

Douglas, G. (2006b). *Representing children in private law proceedings: hearing the children and clarifying the role*. Paper presented at the International Conference on Children and Divorce, 24-27 July 2006, University of East Anglia, Norwich, UK.

Dronkers, J. (1999). The Effects of Parental Conflicts and Divorce on the Well-being of Pupils in Dutch Secondary Education. *European Sociological Review, 15*, 195-212.

Dronkers, J., & Harkonen, J. (2008). The intergenerational transmission of divorce in cross-national perspective: Results from the Fertility and Family Surveys. *Population Studies, 62*(3), 273-288.

Dronkers, J., Kalmijn, M., & Wagner, M. (2006). Causes and Consequences of Divorce: Cross-national and Cohort Differences, an Introduction to this Special Issue. *European Sociological Review, 22*, 479-481.

Dykstra, P.A. (2000). Diversiteit in gezinsvormen en levenskansen van kinderen op langere termijn. *Bevolking en Gezin, 29*(2), 109-140.

Dijkstra, S. (2001). *Kinderen (v/m) die getuige zijn van geweld tussen hun ouders. Een verkenning van korte en lange termijn effecten*. Bilthoven, Dijkstra onderzoek en advies

Dijkstra, C., & Hetterscheidt, B. (2004). *De beleving van co-ouderschap door kinderen*. Scriptie Pedagogiek, Universiteit Utrecht.

Egten, C. van, Zeijl, E., Hoog, S. de, Nankoe, C., & Petronia, E. (2008). *Opvoeding en opvoedingsondersteuning. Gezinnen van de toekomst*. Den Haag, E-Quality.

Eijk, D. van (2004). *Omgang zonder verlies. Een methodiek voor omgangsbegeleiding na scheiding*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.

Emery, R.E. (1999). *Marriage, divorce, and children's adjustment (2nd ed.)*. Thousand Oaks, CS, US, Sage Publications, Inc.

Emery, R.E. (2006). *Divorcing emotions: Children's pain, parents' grief, and the result of a randomized trial mediation or litigation 12 years later*. Paper presented at the International Conference on Children and Divorce, 24-27 July 2006, University of East Anglia, Norwich, UK.

Engelhart, H., Trappe, H., & Dronkers, J. (2002). Differences in family policy and the intergenerational transmission of divorce. *Demografic Research*, 6(11), 296-324.

Fischer, T. (2004). Onderwijsachterstand door echtscheiding? *Demos*, 20, 61-64.

Fischer, T. (2005). *Parental divorce, Conflict and Resources*. Proefschrift, Radboud Universiteit Nijmegen.

Fisher, T. (2007). Parental Divorce and Children's Socio-economic Success. Conditional Effects of Parental Resources Prior to Divorce, and Gender of the Child. *Sociology*, 41(3), 475-495.

Fosco, G.M., DeBoard, R.L., & Grych, J.H. (2007). Making Sense of Family Violence. *European Psychologist*, 12, 6-16.

Furstenberg, F.F., & Cherlin, A.J. (1991). *Divided Families, what happens to children when parents part*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Gardner, R. A. (1998). *The parental alienation syndrome: A guide for mental health and legal professionals*. (2nd ed.). Creskill, New Jersey: Creative Therapeutics, Inc.

Gilman, S.E., Kawachi, I., Fitsmaurice, G.M., & Buka, S.L. (2003). Family Disruption in Childhood and Risk of Adult Depression. *American Journal of Psychiatry*, 160(5), 939-946.

Gilmore, S. (2008). Disputing contact: Challenging some assumptions. *Child and Family Law Quarterly*, 20(3), 285-312.

Glenn, N.D., & Marquardt, E. (2006). *How good is the "Good divorce" for the children of divorce?* Paper presented at the International Conference on Children and Divorce, 24-27 July 2006, University of East Anglia, Norwich, UK.

Goeke-Morey, M.C., Cummings, M., & Papp, L.M. (2007). Children and Marital Conflict Resolution: Implications for Emotional Security and Adjustment. *Journal of Family Psychology*, 21(4), 744-753.

Goode, W.J. (1993). *World Changes in Divorce Patterns*. New Haven, Yale University Press.

Graaf, A. de (2001a). Ervaringen van kinderen met het ouderlijk gezin. *Maandstatistiek van de Bevolking* 49 (4), 12-15. CBS, Voorburg/Heerlen.

Graaf, A. de (2001b). Onder moeders paraplu. Ervaringen van kinderen met relaties na echtscheiding. *Demos*, 17, 33-37.

Graaf, A. de (2005). Scheiden: motieven, verhuisgedrag en aard van de contacten. *Bevolkingstrends* 53, 39-47. Voorburg/Heerlen, CBS.

Graaf, A. de (2007a). Een terugblik op het ouderlijk gezin. *Bevolkingstrends* 55(3), 15-20. Voorburg/Heerlen, CBS.

Graaf, A. de (2007b). De ervaring van kinderen met stiefouders. *Bevolkingstrends* 55(4), 23-25. Voorburg/Heerlen, CBS.

Graaf, P.M. de, & Fokkema, T. (2007). Contacts between Divorced and Non-Divorced Parents and their Adult Children in the Netherlands: An Investment Perspective. *European Sociological Review*, 23(2), 263-277.

Groenhuijsen, L.A. (2006). *Ouderschapsplan; de vele gezichten van het belang van het kind*. Amsterdam, Uitgeverij SWP.

Gruber, J. (2004). Is Making Divorce Easier Bad for Children? The Long-Run Implications of Unilateral Divorce. *Journal of Labor Economics*, 22(4), 799-833.

Grych, J.H., & Fincham, F.D. (1993). Children's appraisals of marital conflict: initial investigations of the cognitive-contextual framework. *Child Development*, 64, 215-230.

Grych, J.H., & Fincham, F.D. (2001). *Interparental Conflict and Child Development, Theory, Research and Application*. Cambridge, University Press.

Grych, J.H., Fincham, F.D., Jouriles, E.N., & McDonald, R. (2000). Interparental Conflict and Child Adjustment: Testing the Mediation Role of Appraisals in the Cognitive-Contextual Framework. *Child Development, 71(6)*, 1658-1661.

Gun, F. van der, & Jong, L. de (2006). *Echtscheiding: kiezen voor het kind*. Amsterdam, SWP.

Gunter, M., & Boorder, M.R. de (2008). Collaborative divorce een nieuwe manier van scheiden. *EB, Tijdschrift voor scheidingsrecht, 15*, 66-70.

Halford, W.K., Markman, H.J., Kline, G.H., & Stanley, S.M. (2003). Best Practice in Couple Relationship Education. *Journal of Marital and Family Therapy, 29(3)*, 385-406.

Harkonen, J., & Dronkers, J. (2006). Stability and Change in the Educational Gradient of Divorce. A Comparison of Seventeen Countries. *European Sociological Review, 22(5)*, 501-517.

Hawkins, A.J., Blanchard, V.L., Baldwin, S.A., & Fawcett, E.B. (2008). Does Marriage and Relationship Education Work? A Meta-Analytic Study. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 76(5)*, 723-734.

Hetherington, E.M., & Kelly, J.B. (2002). *For Better or for Worse*. New York, W.W. Norton & Company.

Hetherington, E. M., & Stanley-Hagan, M. M. (1997). The Effects of Divorce on Fathers and Their Children. In M. E. Lamb (Ed.), *The Role of the Father in Child Development* (pp. 191-211). New York: John Wiley & Sons, Inc.

Hoefnagels, G. P. (2001). *Handboek Scheidingsbemiddeling*. Deventer: W.E.J. Tjeenk Willink.

Hoeven, K. van der, & Kok, S. de (2005). *Echtscheiding en Omgang, de samenhang tussen vaderfactoren en de geadviseerde omgangsfrequentie door de Raad voor de Kinderbescherming*. Scriptie Pedagogiek, Universiteit Utrecht.

Hohmann-Marriott, B. (2006). *Father Involvement and Union Dissolution in the United Kingdom and United States*. Paper presented at the International Conference on Family Dynamics in a Comparative Perspective, 22-24 June 2006, European University Institute, Florence, Italy.

Holt, S., Buckley, H., & Whelan, S. (2008). The impact of exposure to domestic violence on children and young people: A review of the literature. *Child Abuse & Neglect, 32*, 797-810.

Hunt, J. (2006). *Parent Education Programmes: A Review*. Paper presented at the International Conference on Children and Divorce, 24-27 July 2006, University of East Anglia, Norwich, UK.

Huurre, T., Junkkari, H., & Aro, H. (2006). Long-term Psychosocial effects of parental divorce. A follow-up study from adolescence to adulthood. *European Archives of Psychiatry and Clinical Neuroscience*, 256, 256-263.

Jeppesen de Boer, C.G. (2008). *Joint Parental Authority, a comparative legal study on the continuation of joint parental authority after divorce and the breakup of a relationship in Dutch and Danish law and the CEFL principles*. Proefschrift, Antwerpen, Intersentia.

Johnston, J.R. (2005). Children of Divorce Who Reject a Parent and Refuse Visitation: Recent Research and Social Policy Implications for the Alienated Child. *Family Law Quarterly*, 39, 757-776.

Johnston, J.R. (2006). *The psychological functioning of alienated children and their parents in custody disputing families: a program of research*. Paper presented at the International Conference on Children and Divorce, 24-27 July 2006, University of East Anglia, Norwich, UK.

Kalmijn, M. (2007). Gender Differences in the Effects of Divorce, Widowhood and Remarriage on Intergenerational Support: Does Marriage Protect Fathers? *Social Forces*, 85(3), 1079-1105

Kalmijn, M. & De Graaf, P.M. (2000). Gescheiden vaders en hun kinderen: een empirische analyse van voogdij en bezoekfrequentie. *Bevolking en Gezin*, 29, 59-84.

Kalmijn, M., & Dykstra, P. (2004). Onder vier ogen, contacten tussen ouders en volwassen kinderen. *Demos*, 20, 80-84.

Kelly, J.B. (2000). Children's Adjustment in Conflicted Marriage and Divorce: A Decade Review of Research. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 39(8), 963-973.

Kelly, J.B. (2006). Children's Living Arrangements Following Separation and Divorce: Insights From Empirical and Clinical Research. *Family Process*, 46(1), 35-52.

King, V. (1994). Nonresident Father Involvement and Child Well-being: Can Dads Make a Difference? *Journal of Family Issues*, 15, 78-96.

King, V. (2006a). *Non-resident father involvement and child-well-being*. Paper presented at the International Conference on Children and Divorce, 24-27 July 2006, University of East Anglia, Norwich, UK.

King, V. (2006b). The antecedents and consequences of adolescents' relationships with stepfathers and non-resident fathers. *Journal of Marriage and the Family*, 68, 910-928.

King, V., & Heard, H. E. (1999). Nonresident Father Visitation, Parental Conflict, and Mother's Satisfaction: What's Best for Child Well-being? *Journal of Marriage and the Family*, 61, 385-396.

Knaven, S. (2006). *Regel zelf je scheiding*. Haarlem: Aramith.

Koningsberger, E.S.F., & Voskamp, L. (2004). *Een instrument voor het meten van het ouderverstotingssyndroom (PAS) bij echtscheidingskinderen*. Scriptie Pedagogiek, Universiteit Utrecht.

Kooijman, K., & Wolzak, A. (2004). *Verkennde studie preventie kindermishandeling*. Den Haag, Ministerie van Justitie.

Kränzl-Nagl, R. (2006). *Joint Custody after Divorce: Austrian Experiences*. Wenen, European Centre for Family Studies.

Kremer-Schipper, M., & Esch, M. van (2003). *Omgang . . . of toch niet?! Welke factoren spelen een rol bij de advisering van de Raad voor de Kinderbescherming met betrekking tot het al dan niet toekennen van een omgangsregeling na echtscheiding*. Scriptie Pedagogiek, Katholieke Universiteit Nijmegen.

Krishnakumar, A., & Buehler, C. (2000). Interparental Conflict and Parenting Behaviors: A Meta-Analytic Review. *Family Relations*, 49(1), 25-44.

Kunst, A.E., Meerding, W.J., Varenik, N., Polder, J.J., & Mackenbach, J.P. (2007). *Sociale verschillen in zorggebruik en zorgkosten in Nederland 2003*. Rotterdam, Erasmus MC en Bilthoven, RIVM.

Kurdek, L.A. (1995). Predicting change in marital satisfaction from husbands' and wives' conflict resolution styles. *Journal of Marriage and the Family*, 57, 153-164.

Kúti, K., Colpin, H., De Munter, A., & Vandemeulebroecke, L. (2004). *Als je er alleen voor staat – opvoeden binnen een eenoudergezin*. Tielt, Uitgeverij Lannoo.

Lamb, M. E. (1997). *The Role of the Father in Child Development*. New York: Wiley & Sons, Inc.

Lamb, M. (2006). *Factors affecting children's adjustment following parental separation*. Paper presented at the International Conference on Children and Divorce, 24-27 July 2006, University of East Anglia, Norwich, UK.

Lamers – Winkelman, F., Slot, N.W., Bijl, B., & Vijlbrief, A.C. (2007). *Scholieren over Mishandeling*. VU Amsterdam & PiResearch, WODC, Ministerie van Justitie, Den Haag.

Langedijk, W. (2007). *Beter Scheiden*. Amsterdam, Uitgeverij SWP.

Latten, J. (2004). Trends in samenwonen en trouwen. De schone schijn van de burgerlijke staat. *Bevolkingstrends*, 52(4), 46-60. Voorburg/Heerlen, CBS.

Laumann-Billings, L., & Emery, R.E. (2000). Distress among young adults from divorced families. *Journal of Family Psychology*, 14(4), 671-687.

Leon, K. (2003). Risk and protective factors in young children's adjustment to parental divorce: A review of the research. *Family Relations*, 52, 258-270.

Leuven, C. van, & Hendriks, A. (2005). *Kind in bemiddeling*. 2^e druk. Amsterdam, Uitgeverij SWP.

Li, J-C. A., & Wu, L.L. (2008). No trends in the intergenerational transmission of divorce. *Demography*, 45(4), 875-883.

Lodewijckx, E. (2002). *Steeds minder kinderen wonen bij een gehuwd paar*. *Cijfers en commentaren*. Brussel, CBGS.

Lodewijckx, E. (2005). *Kinderen en de scheiding bij hun ouders in het Vlaamse gewest*. Brussel, CBGS.

Lussier, G., Deater-Deckard, K., Dunn, J., & Davies, L. (2002). Support across two generations: Children's closeness to grandparents following parental divorce and remarriage. *Journal of Family Psychology*, 16, 363-376.

Madden-Derdich, D. A., & Leonard, S. A. (2002). Shared Experiences, Unique Relations: Formerly Married Mothers and Fathers' Perceptions of Parenting and Custody After Divorce. *Family Relations*, 51, 37-45.

McIntosh, J.M. (2006). *Child focused and child inclusive approaches to family law mediation: Family outcomes one year post intervention*. Paper presented at the International Conference on Children and Divorce, 24-27 July 2006, University of East Anglia, Norwich, UK.

Meerding, W.J. (2006). Primaire preventie van kindermishandeling. In I. Doorten & R. Rouw (red.), *Opbrengsten van sociale investeringen* (pp.73-105). Amsterdam: Uitgeverij SWP.

Meeus, W., Akse, J., Branje, S., Bogt, T. ter, Engels, R., Finkenauer, C., Exter-Blokland, E., den, Hale, W., Raaijmakers, Q., & Spruijt, E. (2002, 2006). *De Utrecht Studie naar Conflicten en Relaties in de Adolescentie 2001-2005 (CONAMORE)*, *Scholenrapport 1^e meting, juli 2002*; *5^e meting, 2006*. Utrecht: Kinder- en Jeugdstudies.

Metz, E.A., & Schulze, H.J. (2007). Relatie gescheiden ouders en hun kinderen; invloed wetswijziging 1998 onderzocht. *Demos*, 23, 6-9.

Mignot, J.F. (2006). *The Effects of Children on their Parents' Propensity to get Separated in Contemporary France*. Paper presented at the International Conference on Family Dynamics in a Comparative Perspective, 22-24 June 2006, European University Institute, Florence, Italy.

Moxnes, K. (2006). *Shared Residence. Political and Practical Challenges*. Paper presented at the International Conference on Children and Divorce, 24-27 July 2006, University of East Anglia, Norwich, UK.

Nepomnyaschy, L. (2007). Child support and father-child contact: Testing reciprocal pathways. *Demography*, 44(1), 93-112.

Neuman, G.M., & Romanowski, P. (2003). *En de kinderen scheiden mee..... Het zandkastelenprogramma*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.

OK kids (2006). *Ouderschap blijft*. Utrecht: Stichting OK kids.

Oppelaar, J., & Dykstra, P.A. (2004). Contacten tussen grootouders en kleinkinderen. *Mens en Maatschappij*, 79, 264-286.

Owusu-Bempah, K. (2007). *Children and Separation*. Londen/New York, Routledge.

Pannebakker, F., & Klein Velderman, M. (2008). *Haalbaarheidsstudie CODIP: Children Of Divorce Intervention Program*. Leiden, TNO.

Parkinson, P., Cahmore, J., & Single, J. (2006). *Parents' and Children's Views on Children Talking to Judges in Parenting Disputes in Australia*. Paper presented at the International Conference on Children and Divorce, 24-27 July 2006, University of East Anglia, Norwich, UK.

Pedro-Carroll, J.L. (2005). Fostering resilience in the aftermath of divorce. The role of evidence-based programs for children. *Family Court Review*, 43, 52-64.

Peer, C. van (red.) (2007). *De impact van een (echt)scheiding op kinderen en ex-partners*. Brussel, Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudies.

Peris, T.S., Goetze-Morey, M.C., Cummings, E.M., & Emery, R.E. (2008). Marital Conflict and Support Seeking by Parents in Adolescence: Empirical Support for the Parentification Construct. *Journal of Family Psychology*, 22(3), 633-642.

Perry, A., & Rainey, B. (2006). *Supervised, supported and indirect contact: Orders and their implications*. Paper presented at the International Conference on Children and Divorce, 24-27 July 2006, University of East Anglia, Norwich, UK.

Pike, L., Campbell, A., & Hannan, J. (2006). *Child focused and inclusive practice with families with divorce*. Paper presented at the International Conference on Children and Divorce, 24-27 July 2006, University of East Anglia, Norwich, UK.

Ploeg, J.D. van der, & Scholte, E.M. (2005). Emotionele verwaarlozing. *Tijdschrift voor Orthopedagogiek*, 44, 50-77.

Poldervaart, B. (2006). *Verblijfplaats na Echtscheiding*. Scriptie Pedagogiek, Universiteit Utrecht.

PON (2008). *Onderzoeksinventarisatie Jeugd en Gezin*. Tilburg, PON: Instituut voor advies, onderzoek en ontwikkeling in Noord-Brabant.

Pong, S.I, Dronkers, J., & Hampden-Thompson, G. (2003). Family Policies and Children's School Achievement in Single- Versus Two-Parent Families. *Journal of Marriage and the Family*, 65, 681-699.

Programmaministerie voor Jeugd en Gezin (2007). *Alle kansen voor kinderen. Programma voor jeugd en gezin 2007-2011*. Den Haag, Programmaministerie voor Jeugd en Gezin.

Programmaministerie voor Jeugd en Gezin (2008). *De kracht van het gezin. Nota Gezinsbeleid 2008*. Den Haag, Programmaministerie voor Jeugd en Gezin.

Pruett, M.K., & Poling, M (2006). *An empirical study of an intervention for divorcing families with young children: Paternal involvements and overnights*. Paper presented at the International Conference on Children and Divorce, 24-27 July 2006, University of East Anglia, Norwich, UK.

Pryor, J., & Rodgers, B. (2001). *Children in Changing Families: Life after parental separation*. Oxford: Blackwell Publishing.

Raad voor de Kinderbescherming (2008). *Het kind centraal; onderzoek en advies door de Raad voor de Kinderbescherming in gezag- en omgangszaken*. Utrecht, Raad voor de Kinderbescherming.

Raemdonck, S. van (2007). *Het effect van scheidingen op de mate van contact tussen grootouders en kleinkinderen*. Brussel, Licentiaat Vrije Universiteit.

Reifman, A., Villa, L. C., Amans, J. A., Rethinam, V. R., & Telesca, T. Y. (2001). Children of Divorce in the 1990s: A Meta-Analysis. *Journal of Divorce and Remarriage*, 36, 27-37.

- Rooijen, C. van (2002). *Gescheiden, toch gebonden. Onderzoek naar de voorlopige werkwijze in echtscheidingszaken bij de Raad voor de Kinderbescherming*. Amsterdam, Vrije Universiteit, Centrum voor Kinderstudies.
- Roustit, C., Chaix, B., & Chauvin, P. (2007). Family Breakup and Adolescents' Psychosocial Maladjustment: Public Health Implications of Family Disruptions. *Pediatrics*, 120, e984-e991.
- Sassler, S., Cunningham, A., & Lichter, D.T. (2006). *Intergenerational Patterns of Union Formation and Marital Quality: New Results from the National Study of Families and Households 3*. Paper presented at the International Conference on Children and Divorce, 24-27 July 2006, University of East Anglia, Norwich, UK.
- Shapiro, A.S., & Lambert, J.D. (1999). Longitudinal Effects of Divorce on the Quality of the Father-Child Relationship and on Fathers' Psychological Well-Being. *Journal of Marriage and the Family*, 61, 397-408.
- Shelton, L.G. (2006). *Research lessons from a mandated parent education program*. Paper presented at the International Conference on Children and Divorce, 24-27 July 2006, University of East Anglia, Norwich, UK.
- Skevik, A. (2006). 'Absent fathers' or 'reorganized families'? Variations in father-child contact after parental break-up in Norway. *The Sociological Review*, 54(1), 114-133.
- Smart, C. (2002). From children's shoes to children's voices. *Family Court Review*, 40, 307-318.
- Smith, M. (2006). *Outcomes for children in new stepfamilies*. Paper presented at the International Conference on Children and Divorce, 24-27 July 2006, University of East Anglia, Norwich, UK.
- Snels-Dolron, N. & Kort, M. de (2004). Theoriemap Training KIES-coach en Praktijkmap Training KIES-coach (kiesvoorhetkind.nl).
- Snoeckx, L., Dronkers, J., Mortelmans, D., & Raeymaeckers, P. (2007). *Cross-regional divorce risks in Belgium*. Paper presented at the fifth Meeting of the European Network for the sociological and demographic Study of Divorce, 17-18 September 2007, London, School of Economics.
- Sobolewski, J.M., & Amato, P.R. (2006). *Is Feeling Close to Two parents Always Better than One?* Paper presented at the International Conference on Children and Divorce, 24-27 July 2006, University of East Anglia, Norwich, UK.
- Sprangers, A., & Steenbrink, N. (2008). Bijna 33 duizend echtscheidingszaken afgehandeld in 2007. *Bevolkingstrends*, 56(3), 14-19. Voorburg/Heerlen, CBS.

Spruijt, E. (2007a). *Scheidingskinderen. Overzicht van recent sociaal-wetenschappelijk onderzoek naar de gevolgen van ouderlijke scheiding voor kinderen en jongeren*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.

Spruijt, E. (2007b). Families, divorce and social class: the position of children, mothers and fathers. In: H. Moerbeek, A. Niehof, & J. van Ophem (Eds.), *Changing families and their lifestyles* (pp. 77-93). Wageningen, Wageningen Academic Publishers.

Spruijt, E., Bredewold, J., Breunese, A., Chenevert, C., Feringa, D., Hardenberg, A., Harterink, R., Hemminga, Y., Hindriks, E., Hoenderdos, L., Okkerse, F., Thomas, C., Wong, T., & Spruijt, S. (2005). *Effecten van het volgen van KIES: Kinderen in Echtscheiding Situatie*. Utrecht, Kinder- en Jeugdstudies (www.klassenwerk.com).

Spruijt, E., & Duindam, V. (2008). *Joint physical custody in the Netherlands & the well-being of children*. Paper presented at the European Divorce Network Meeting, 18-19 September 2008, Oslo, Norway.

Spruijt, E., Eikelenboom, B., Harmeling, J., Stokkers, R., & Kormos, H. (2004). Het ouderverstotingsyndroom (PAS) in Nederland. *EB, Tijdschrift voor Scheidingsrecht*, 11, 103-110.

Spruijt, E. & Goede, M. de (2001). Kinderen en hun vader na de scheiding. In C. van Nijnatten & S. Sevenhuijsen (Eds.), *Dubbelleven. Nieuwe perspectieven voor kinderen na echtscheiding*. (pp. 41-59). Amsterdam: Thela Thesis.

Spruijt, E., Kormos, H., Burggraaf, C., & Steenweg, A. (2002). *Het Verdeelde Kind. Literatuuronderzoek Omgang na Scheiding*. Utrecht: Universiteit Utrecht (kinderbescherming.nl)

Spruijt, E., & VanderValk, I. (2009). *Jongeren en Gezinnen*. Utrecht, Universiteit, Onderzoeksgroep Adolescentie (in press).

Stanley, S.M., Johnson, C.A., Amato, P.R., & Markman, H.J. (2006). Premarital Education, Marital Quality, and Marital Stability: Findings From a Large, Random Household Survey. *Journal of Family Psychology*, 20, 117-126.

Staub, L., & Felder, W. (2006). *Adolescents from divorced families: Contact and relationship with nonresident father and physical health*. Paper presented at the International Conference on Children and Divorce, 24-27 July 2006, University of East Anglia, Norwich, UK.

Steenhof, L. (2007). Schatting van het aantal stiefgezinnen. *Bevolkingstrends* 55(4), 19-23. Voorburg/Heerlen, CBS.

Steenhof, L., & Harmsen, C. (2002). Per jaar tweehonderdduizend nieuwe ex-en., *Maandstatistiek van de bevolking*. Voorburg/Heerlen, CBS.

Steenhof, L., & Prins, K. (2005). Echtscheiding van ouders en kinderen. *Bevolkingstrends*, 53(4), 21-24. Voorburg/Heerlen, CBS.

Steenweg, A., & Spruijt, E. (2002). (Echt)scheidingsbemiddeling door de Raad voor de Kinderbescherming in het kader van raadsondersteuning ter zitting (ROTZ). *EchtscheidingsBulletin*, 9, 126-130.

Storksens, I., Roysamb, E., Holmen, T.L., & Tambs, K. (2006). Adolescent adjustment and well-being: Effects of parental divorce and distress. *Scandinavian Journal of Psychology*, 47, 75-84.

Struss, M., Pfeiffer, C., Preuss, U., & Felder, W. (2001). Adolescents from Divorced Families and Their Perceptions of Visitation Arrangements and Factors Influencing Parent-Child Contact. *Journal of Divorce and Remarriage*, 35, 75-90.

Sun, Y. (2001). Family Environment and Adolescent' Well-Being Before and After Parents' Marital Disruption: A Longitudinal Analysis. *Journal of Marriage and the Family*, 63, 697-713.

Sun, Y., & Li, Y. (2001). Marital Disruption, Parental Investment, and Children's Academic Achievement. A Prospective analysis. *Journal of Family Issues*, 22/1, 27-62.

Tesler, P.H., & Thompson, P. (2006). *Collaborative Divorce*. New York, HarperCollins Publishers.

Trinder, L., & Kellett, J. (2006). *Helping Parents Collaborate? The Family Resolutions Pilot*. Paper presented at the International Conference on Children and Divorce, 24-27 July 2006, University of East Anglia, Norwich, UK.

Vanassche, S., Sodermans, A.K., & Matthijs, K. (2008). *Divorce, delinquent behaviour and substance use among adolescents: the role of parental characteristics*. Paper presented at the European Divorce Network Meeting, 18-19 September 2008, Oslo, Norway.

VanderValk, I.E. (2004). *Family Matters*. Proefschrift Universiteit Utrecht.

VanderValk, I.E. (2008a). *KIES voor het kind! Effectonderzoek naar het preventieve interventieprogramma Kinderen In Echtscheiding Situatie*. Universiteit Utrecht.

VanderValk, I.E. (2008b). *Gezinnen en echtscheiding; tussenrapportage ouders*. Universiteit Utrecht, Onderzoeksgroep Adolescentie.

Vlaardingerbroek, P. (2006). Echtscheiding, ouderschap en voortgezet gezag. In: M.V. Antokolskaia, (red.). *Herziening van het echtscheidingsrecht. Administratieve echtscheiding, mediation, voortgezet ouderschap*. Amsterdam, Uitgeverij SWP.

Wagner, M., & Weiss, B. (2006). On the Variation of Divorce Risks in Europe: Findings from a Meta-Analysis of European Longitudinal Studies. *European Sociological Review*, 22, 483-500.

Wallerstein, J.S., Lewis, J.M., & Blakeslee, S. (2000). *The unexpected legacy of divorce: A 25 year landmark study*. New York, Hyperion.

Werkgroep alimentatiebeleid (2002). *Het kind centraal: verantwoordelijkheid blijft*. Den Haag, Interdepartementaal beleidsonderzoek.

Weeda, I. (1983). *Voor en na de echtscheiding*. Utrecht, Uitgeverij Het Spectrum.

Willen, H., & Richards, M. (2006). *Communicative aspects of post divorce parental interaction in a Swedish sample*. Paper presented at the International Conference on Children and Divorce, 24-27 July 2006, University of East Anglia, Norwich, UK.

Wolfinger, N.H. (2005). *Understanding the Divorce Cycle. The children of divorce in their own marriages*. Cambridge, Cambridge University Press.

